

Establishing the Shī'ī Affiliation of Ḥafṣ b. Ghiyāth: A Textual and Historical Analysis

Jamaloddin Heidarifetrat^{1✉} and Mohammad Ali Rashidi²

1. Corresponding Author, Professor of Qom Seminary, Iran, Email: heidarifetrat@chmail.ir
2. Level four of Qom Seminary, Iran, Email: mohamad.nabi110@yahoo.com

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:
3 September 2025

Received in

revised form:
5 November 2025

Accepted:
1 December 2025

Available online:
1 January 2026

Keywords:

Ḥafṣ b. Ghiyāth;
sectarian affiliation;
'āmmī; Ahl al-Sunnah;
content analysis;
historical analysis;
judicial narrators.

ABSTRACT

Objective: This study aims to reassess and determine the sectarian affiliation of Ḥafṣ b. Ghiyāth al-Nakha'ī, a judge (qāḍī) and prolific transmitter from Imām al-Sādiq ('a). The central problem addressed is the long-standing historical dispute regarding whether he was Sunnī or Shī'ī, and the implications of this determination for the credibility and juridical authority of narrations attributed to him in Shī'ī ḥadīth sources.

Method: This research is a qualitative, library-based study employing a historical-textual analytical method. Data were collected from primary Shī'ī and Sunnī rijāl, bibliographical (fihrist), historical, and ḥadīth sources. The investigation focused on two principal axes: (1) analysis of early rijāl texts, and (2) content-based examination of the narrations transmitted by Ḥafṣ.

Findings: Historical analysis indicates that the view identifying Ḥafṣ as Sunnī originated in the 4th/10th century (al-Kaṣhshī) and was reinforced in the 5th/11th century by al-Tūsī, continuing into the modern period. Conversely, the earliest attribution of Shī'ī affiliation to him appears in the 12th/18th century with al-Wāḥid al-Bihbahānī. Content analysis of his narrations and contextual evidence yields eight substantial indicators of his Shī'ī affiliation:

Al-Najāshī's meaningful silence - and implicit disagreement - regarding the claim of his being 'āmmī (Sunnī).
Transmission of specifically Imāmī doctrines concerning Imamate and walāyah.

Use of distinctively Shī'ī expressions (e.g., *ju'iltu fidāk*).

A report in which Imām al-Kāzīm ('a) addresses him among "our awliyā' and Shī'a."

Transmission from Imām al-Kāzīm ('a), a phenomenon rare among Sunnī narrators.

Narration of esoteric (bāṭinī) and ta'wīl-oriented traditions.

The absence of any sectarian criticism in al-Barqī's rijāl work.

Al-Tūsī's practical reliance on his solitary reports in juridical reasoning.

Conclusion: Taken collectively, these indicators strongly support the conclusion that Ḥafṣ b. Ghiyāth was Shī'ī in affiliation, though he may have accepted judicial office under the 'Abbāsīd state due to political or financial pressures. This reassessment undermines the historical basis for dismissing his narrations in later Imāmī jurisprudence and calls for renewed evaluation of his rijāl status and transmitted reports. The study offers a methodological model for integrating historical and content-based analysis in narrator criticism.

Cite this article: Heidarifetrat, J.; & Rashidi, M.A.. (2025). Establishing the Shī'ī Affiliation of Ḥafṣ b. Ghiyāth: A Textual and Historical Analysis. *Comparative Hadith Sciences*, 12 (23), 157-194.

Introduction

Determining the sectarian affiliation of narrators—particularly those who transmitted extensively from the Imāms (‘a)—is a foundational issue in ḥadīth and rijāl studies. Ḥafṣ b. Ghiyāth al-Nakha‘ī (117–194 AH), who served as judge in Baghdad and Kūfa during the reign of Hārūn al-Rashīd, is counted among the companions of Imām al-Ṣādiq (‘a) and transmitted approximately 170 narrations from him in a dedicated collection.

Despite this substantial transmission, his sectarian identity has been disputed. From the 4th/10th century onward, rijāl authorities such as al-Kashshī—and subsequently al-Ṭūsī in the 5th/11th century—classified him as *‘ammī al-madhhab* (i.e., Sunni). This classification influenced later juristic traditions, particularly in Ḥillah and Jabal ‘Āmil, where his narrations were often marginalized in legal derivation (*istinbāt*).

Beginning in the 12th/18th century, however, scholars such as al-Wāḥid al-Bihbahānī, relying on internal textual evidence, advanced the hypothesis of his Shī‘ī affiliation. Yet no comprehensive and independent study has systematically evaluated all relevant historical and textual evidence. The present study addresses the following question: Given the available historical and textual evidence, how should the sectarian affiliation of Ḥafṣ b. Ghiyāth be assessed?

Methodology

This study is a fundamental-historical investigation conducted using a qualitative content analysis approach.

The research population consists of all sources related to Ḥafṣ b. Ghiyāth, categorized into two groups:

1. Shi‘ī biographical (*rijāl*), bibliographical (*fihrist*), and historical sources (such as *Rijāl al-Najāshī*, *Rijāl al-Kashshī*, *Rijāl al-Ṭūsī*, and *Rijāl al-Barqī*), as well as Sunni historical and biographical sources (such as *Tārīkh Baghdād* by al-Khaṭīb al-Baghdādī, *al-Ṭabaqāt al-Kubrā* by Ibn Sa‘d, and *Siyar A‘lām al-Nubalā’* by al-Dhahabī).

2. Shi‘ī ḥadīth sources that transmit narrations attributed to Ḥafṣ (such as *al-Kāfī*, *Tahdhīb al-Aḥkām*, and *Tafsīr al-Qummī*).

The sampling method was purposeful and comprehensive (total enumeration), meaning that all references to Ḥafṣ within these sources were examined. The data collection tool consisted of systematic library-based note-taking from the aforementioned texts. The principal variable of the study is “the madhhab (sectarian affiliation) of Ḥafṣ b. Ghiyāth,” with two possible values: Shi‘ī or Sunni. Data analysis was conducted through a combination of historical-critical analysis and qualitative content analysis.

Accordingly, the historical development of scholarly views regarding the sectarian affiliation of Ḥaḥḥ was first reconstructed. Subsequently, focusing on two major methodological approaches — (1) analysis of early rijāl texts and (2) textual/content analysis of narrations attributed to Ḥaḥḥ — all supporting and opposing evidences for the hypothesis of his Shi'ī affiliation were extracted, classified, and evaluated based on their evidentiary strength and internal coherence.

3. Findings

A. Historical Development of Opinions

The attribution of Sunnī affiliation stems primarily from al-Kashshī's designation of him as *'āmmī*, later affirmed by al-Ṭūsī. This position was subsequently adopted by numerous jurists and rijāl scholars across centuries. In contrast, al-Wāḥid al-Bihbahānī was the first to argue explicitly for his Shī'ī identity based on the doctrinal content of his narrations. Later scholars such as al-Nūrī and al-Māmaqānī further developed this view.

B. Analysis of Early Rijāl Sources

Al-Najāshī's entry is particularly significant. Despite awareness of Ḥaḥḥ's judicial career, he does not identify him as *'āmmī*. Given al-Najāshī's explicit aim of documenting Shī'ī authors and his methodological precision—often correcting al-Ṭūsī—this silence is best interpreted as implicit disagreement with the classification of Ḥaḥḥ as Sunnī. Similarly, al-Barqī does not criticize his sectarian affiliation, and the placement of a similarly named narrator among the companions of Imām al-Ṣādiq ('a) further weakens the claim of doctrinal deviation.

C. Content-Based Indicators of Shī'ī Affiliation

The internal evidence of his narrations provides several strong indicators:

Transmission of Imāmī doctrines: His reports include affirmations of Imamate and legislative and ontological walāyah of the Ahl al-Bayt ('a), exceeding mere devotional reverence.

Esoteric and ta'wīl-based reports: He transmits allegorical and inner interpretations of Qur'ānic verses, characteristic of Imāmī hermeneutics.

Distinctively Shī'ī expressions: His use of phrases such as *ju'iltu fidāk* indicates acknowledgment of the Imām's exceptional spiritual authority.

Direct affirmation by Imām al-Kāzīm (‘a): A narration in which the Imām addresses him among “our awliyā’ and Shī‘a” constitutes explicit textual evidence.

Transmission from Imām al-Kāzīm (‘a): Such transmission is rare among narrators identified as Sunnī.

Al-Ṭūsī’s practical reliance: Despite labeling him ‘*āmmī*, al-Ṭūsī frequently relies upon his solitary narrations in juridical reconciliation (jam‘ al-adillah), unlike his treatment of weak Sunnī transmitters.

D. Chronology of His Judicial Office

Chronological analysis demonstrates that Ḥafṣ’s primary period of ḥadīth transmission (approximately ages 25–60) preceded his judicial service (ages 60–77). Thus, his acceptance of judicial office under the ‘Abbāsids cannot serve as conclusive evidence of Sunnī affiliation and may plausibly be attributed to political coercion or taqiyyah.

4. Discussion and Conclusion

The cumulative weight of the eight indicators—particularly al-Najāshī’s meaningful silence and the explicitly Imāmī theological content of Ḥafṣ’s narrations—strongly supports the hypothesis of his Shī‘ī affiliation.

This conclusion challenges the principal rationale historically used to marginalize his narrations within later Imāmī jurisprudence. Given the broad consensus regarding his reliability (*thiqqah* status), a re-evaluation of his rijāl classification and transmitted corpus is warranted.

Methodologically, the study demonstrates the necessity of integrating historical-critical reconstruction with internal content analysis in narrator evaluation, offering a replicable model for advanced rijāl scholarship.

اثبات تشیع حفص بن غیاث بر پایه تحلیل متن شناسانه و تاریخی

جمال الدین حیدری فطرت^۱ و محمدعلی راشدی^۲

۱. نویسنده مسئول، استاد حوزه علمیه قم، قم، ایران. رایانامه: heidarifetrat@chmail.ir
۲. دانش آموخته سطح چهار حوزه علمیه قم، قم، ایران. رایانامه: mohamad.nabi110@yahoo.com

اطلاعات مقاله

چکیده

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت:

۱۲ شهریور ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری:

۱۴ آبان ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش:

۱۰ آذر ۱۴۰۴

تاریخ انتشار:

۱۱ دی ۱۴۰۴

کلیدواژه‌ها:

حفص بن غیاث،
مذهب راوی،
عامی،
اهل سنت،
تحلیل محتوای شناسانه،
تحلیل تاریخی،
راویان قاضی.

هدف: این پژوهش با هدف بازخوانی و تعیین مذهب حفص بن غیاث نخعی قاضی، از راویان پرروایت امام صادق (ع)، انجام شده است. مسئله اصلی، حل چالش تاریخی درباره سنی یا شیعه بودن وی و ارزیابی تأثیر این تشخیص بر اعتبار روایات منسوب به او در منابع حدیثی شیعه است.

روش: این مطالعه از نوع پژوهش‌های کیفی کتابخانه‌ای با روش تحلیل تاریخی-متنی است. داده‌ها از منابع اولیه رجالی، فهرستی، تاریخی و حدیثی شیعه و سنی گردآوری و با تمرکز بر دو محور اصلی «تحلیل متون کهن رجالی» و «تحلیل محتوای شناسانه روایات حفص» مورد واکاوی قرار گرفته‌اند.

یافته‌ها: بررسی تاریخی نشان می‌دهد دیدگاه سنی بودن حفص از قرن چهارم (کشی) و پنجم (طوسی) آغاز و تا عصر حاضر تداوم یافته، در حالی که نخستین نگره‌های شیعه‌بودن وی از قرن دوازدهم (وحید بهبهانی) مطرح شد. تحلیل محتوای روایات حفص و شواهد پیرامونی، هشت نشانه قوی بر تشیع او ارائه می‌دهد: ۱. سکوت/مخالفت نجاشی با دیدگاه عامی بودن، ۲. نقل معارف خاص امامتی و ولایتی، ۳. به‌کارگیری تعبیر اختصاصی شیعیان (مانند «جُعِلت فداک»)، ۴. نگاه ویژه امام کاظم (ع) به وی و خطاب قرار دادنش در زمره اولیا و شیعیان، ۵. روایت‌گری از امام کاظم (ع) (که در راویان عامی نادر است)، ۶. نقل روایات تأویلی و باطنی، ۷. سکوت رجال برقی در نكوهش مذهبی، و ۸. تعامل مثبت شیخ طوسی با روایات منفرد وی.

نتیجه‌گیری: با استناد به مجموعه قرآن به‌دست آمده، حفص بن غیاث راوی شیعه‌مذهبی بوده که احتمالاً به دلیل فشارهای مالی یا حکومتی، منصب قضاوت در حکومت عباسی را پذیرفته است. این نتیجه‌گیری، مبنای ردّ روایات او را که در برخی دوره‌های فقهی شیعه رایج بود، سست می‌کند و لزوم بازنگری در احکام رجالی مربوط به وی و ارزیابی مجدد روایاتش را نشان می‌دهد. این پژوهش الگویی برای تلفیق تحلیل تاریخی و محتوایی در راوی‌شناسی ارائه می‌دهد.

استناد: حیدری فطرت، جمال الدین؛ و راشدی، محمدعلی (۱۴۰۴). اثبات تشیع حفص بن غیاث بر پایه تحلیل متن شناسانه و تاریخی. علوم حدیث تطبیقی، ۱۲ (۲۳)، ۱۵۷-۱۹۴.

© نویسندگان.

ناشر: جامعه المصطفی العالمیه.

مقدمه

شناخت مذهب راوی، یکی از مؤلفه‌های تأثیرگذار در راوی‌شناسی است که نگارندگان منابع رجالی، با ارائه داده‌های فراوان درباره آن، اهتمام خویش را در این زمینه، به نمایش گذاشته‌اند.^۱ در کنار روایان فراوانی که اطلاعات کافی درباره مذهب ایشان در دست است و آنها را در دو سوی «صحت» یا «فساد» مذهب قرار می‌دهد، روایانی بوده‌اند که ابهامات یا تردیدهایی درباره مذهب‌شان، همواره مورد بحث و نظر دانشمندان اسلامی به‌ویژه رجالیان بوده است. حفص بن غیاث نخعی قاضی، از اصحاب امام صادق علیه السلام، از روایان پرروایتی^۲ است که هر چند سنی‌بودنش، شهره گشته ولی گمانه شیعه‌بودنش بر پایه برخی نشانه‌ها، طرفدارانی از رجالیان و فقیهان در سده‌های اخیر، پیدا کرده است. در آخرین کتاب رجالی دوره قدما، نجاشی وی را اینگونه شناسانده است: «حفص بن غیاث بن طلق بن معاویه... أبو عمر القاضی. کوفی روی عن ابي عبد الله جعفر بن محمد علیه السلام... و مات بها سنة أربع و تسعين و مائة. له كتاب أخبرنا عدة من أصحابنا... و روی حفص عن ابي الحسن موسی علیه السلام» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۳۴/ش ۳۴۶).

چالش در شناخت مذهب حفص بن غیاث، پا را از یک بحث علمی فراتر گذارده، روایات وی را نیز در مواردی، با «نپذیرفتن» روبرو ساخته است. پس از تأسیس حوزه علمی جله عراق و سپس جیل عامل لبنان و تعامل سلبی علمای این دو حوزه شیعی با روایات راویان ثقه فاسدالمذهب، ریزش روایات این دسته از روایان را شاهدیم. ابن ادریس حلی (وفات حدود ۶۰۰ق)، در ضمن یک بحث فقهی، دیدگاه شیخ طوسی را بر پایه پذیرش روایات حفص، کنار گذاشته، می‌گوید: «و المذی ذکره [طوسی] فی مسائل الخلاف روایة حفص بن غیاث القاضی و هو عامی المذهب، فلا يجوز الرجوع إلى روايته و ترك الأصول» (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰: ۱/۳۰۰).

۱. وعده‌ای که شیخ طوسی در مقدمه کتاب الفهرست خویش، مبنی بر پرداختن به مذاهب همه مؤلفان یادشده در کتابش یادآور شده، گویای اهمیت شناخت مذاهب روایان است: «و إذا ذكرت كل واحد من المصنفين و أصحاب الأصول فلا بد من أن... أبین عن اعتقاده و هل هو موافق للحق أم هو مخالف له لأن كثيرا من مصنفي أصحابنا و أصحاب الأصول ينتحلون المذاهب الفاسدة و إن كانت كتبهم معتمدة.» (طوسی، ۱۴۱۷: ۳).

۲. برپایه نرم‌افزار درایة النور (محیط اسناد، سربرگ راوی) حفص بن غیاث نخعی در ۵۰ سند کتاب الکافی، ۱۰۴ سند کتب اربعه حدیثی و ۱۳۳ سند کتاب وسائل الشیعة حضور دارد.

محقق حلی (وفات ۶۷۶ق) نیز همین رویکرد را در مواجهه با روایات حفص بن غیاث بروز داده است. وی در مواضع مختلفی از کتاب فقهی اش، روایات حفص را به دلیل عامی بودنش، قابل عمل ندانسته یا ضعیف خوانده است: «طلحة بن زید بتری و حفص بن غیاث عامی، فلا عمل علی روایتها» (حلی، ۱۴۰۷: ۲۹۸/۲).^۱

در ادامه، دیگر دانشمندان این دو حوزه شیعی، چون: علامه حلی^۲ (وفات ۷۲۶ق)، شهید اول^۳ (وفات ۷۸۶ق)، محقق کرکی^۴ (وفات ۹۴۰ق) و بالاخره شهید ثانی^۵ (وفات ۹۶۶ق) نیز بخاطر سنی بودن حفص، روایات او را قابل تکیه ندانسته، وی را ضعیف شمرده‌اند. این رویکرد سلبی نسبت به روایات حفص، در عصر حاضر نیز کم و بیش جریان دارد. در برخی منابع فقه معاصر^۶، شاهد همان رویکرد سلبی نسبت به روایات این راوی متهم به سنی بودن هستیم.

علیرغم گستره روایات حفص بن غیاث و پرچالش بودن بحث از مذهب وی، تا کنون پژوهشی مستقل درباره مذهب وی منتشر نشده^۷ که ضرورت آن را بیش از پیش، برمی‌نمایاند. در این نوشتار، پس از گذری بر داده‌های هویت‌شناسانه حفص بن غیاث نخعی، ابتدا به ترسیم دیدگاه‌های عالمان شیعه درباره مذهب حفص بن غیاث در قرون مختلف می‌پردازیم. پس از آن، بر پایه تحلیل متون کهن

۱. تصریح به ضعف روایات حفص را نیز در این کتاب می‌توان دید: «و ما رواه حفص بن غیاث، عن جعفر بن محمد...» و حفص بن غیاث القاضي عامی، لأننا نقول: هذه الروایات و ان ضعف سندها...» (حلی، ۱۴۰۷: ۲۹۸/۲). و یا: «و فی روایة أخرى... و هی ضعیفة لأن ابن ابي عمیر فی هذه الروایة قال عن بعض أصحابنا، و ما أحسبه إلا حفص بن غیاث و حفص هذا ضعیف» (حلی، ۱۴۰۷: ۲/۴۵۳ و ۲۹۳).

۲. «لا تعویل علیها، لضعف حفص» (علامه حلی، ۱۴۱۲: ۳۵۵/۵) ایشان در جاهای متعددی قائل به ضعف روایاتی که حفص در سند آنها حضور دارد شده‌است. از جمله: ۷۰/۶: «و هذه الروایة ضعیفة، لأن فی طریقها حفص بن غیاث.»

۳. «قد روی حفص بن غیاث عن الباقر و الصادق»: «الأذان الثالث یوم الجمعة بدعة» و الطریق ضعیف. (شهید اول، ۱۴۱۹: ۳/۲۳۲).

۴. «و الروایة ضعیفة، فان حفص بن غیاث ضعیف» (کرکی، ۱۴۱۴: ۲/۴۱۷).

۵. «مستندة روایة حفص بن غیاث عن الصادق». و الطریق ضعیف (شهید ثانی، ۱۴۱۶: ۵/۹۹).

۶. برای نمونه، (نجفی، ۱۴۲۷: ۱۳): «وبلاحظ علی الاستدلال بالروایة: أولاً: أن فی سندها حفص بن غیاث وهو ضعیف».

۷. تنها یک مقاله مختصر، درباره نام حفص بن غیاث و قاضی شدن وی، توسط محمد ابراهیم الجیوشی در جامعة الازهر مصر نگاشته شده است. در این مقاله، بحثی درباره مذهب وی به میان نیامده؛ گو اینکه تردیدی در سنی بودنش نیست. «حفص بن غیاث ابوعمر القاضی الکوئی النخعی» (الجبوشی، ۱۳۹۵، الازهر، سال ۴۷).

رجالی، توجه به قرائن و نشانه‌های پیرامونی به‌ویژه تحلیل محتوایشناسانه روایات حفص، به واکاوی مذهب این راوی پرچالش می‌پردازیم. نتیجه این فرایند، اثبات تشییع حفص بن غیاث خواهد بود. گفتنی است که بخش دوم پژوهش، یعنی «نقد نشانه‌های عامی بودن حفص بن غیاث»، در پژوهشی دیگر با همین نام به انجام رسیده است.

الف. نیم‌نگاهی به دوره فعالیت حدیثی و قضاوتی حفص بن غیاث

کامل‌ترین نسب حفص بن غیاث را در منابع شیعی، نجاشی رقم‌زده است. وی نسب حفص را تا «مالک بن ادد» یاد می‌کند:

«حفص بن غیاث بن طلق بن معاویة بن مالک بن الحارث بن ثعلبة بن ربیعة بن عامر بن جسم بن وهبیل بن سعد بن مالک بن النخع بن عمرو بن علة بن خالد بن مالک بن ادد» (نجاشی ۱۳۶۵: ۱۳۴/۱۳۴۶).^۱ نجاشی با تعبیر «کوفی»^۲، حفص را اصالتاً کوفی می‌داند. او که مانند شیخ طوسی، لقبش را «القاضی» اعلام داشته، به بیان فرایند تصدی قضاوت وی نیز پرداخته است. بر پایه اطلاعات نجاشی، وی ابتدا از سوی هارون الرشید، خلیفه وقت عباسی، متصدی قضاوت بخش شرقی بغداد شد هارون پس از مدتی، وی را به قضاوت کوفه گمارد: «ولی القضاء بیغداد الشریقة لهارون ثم ولاه قضاء الکوفة» (نجاشی، همان) جالب آنکه در زمان حضورش در بغداد در سمت قاضی بخش شرقی شهر، وی به فعالیت حدیثی‌اش نیز مشغول بوده است.^۳

نجاشی، کنیه وی را «ابوعمر» و راوی کتابش را نیز فرزندش «عمر» دانسته است.^۴ شیخ در دو یادکرد میانی خویش در کتاب الرجال (طوسی، ۱۳۷۳: ۱۸۸ و ۳۳۵)، با یادکرد لقب «النخعی»، وی

۱. نجاشی، ربیع بن محمد بن عمر المسلی و همچنین شیخ مفید را از دیگر نوادگان «مالک بن ادد بن زید بن یسحب بن عریب بن زید بن کهلان بن سیا بن یسحب بن یعرب بن قحطان» (۳۹۹/۱۰۶۷) برشمرده است. کمیل بن زیاد نخعی نیز (ف ۸۲) نیز از نوادگان مالک بن ادد است.

۲. محقق تستری در فصل دوم مقدمه قاموس الرجال (۱۳/۱) یادکرد شهر را بدون «أل»، حاکی از اصالت آن شهر می‌داند.

۳. «ولی حفص القضاء بیغداد وحدث بها، ثُمَّ عزل وولی قضاء الکوفة.» تاریخ بغداد، ج ۹ ص ۶۸.

۴. در مقابل، شیخ طوسی، راوی کتاب حفص را فرزندش «محمد» شناسانده است: «عن محمد بن حفص عن ابيه حفص ابن غیاث» (طوسی، ۱۴۱۷: ۱۵۸). منابع رجالی اهل سنت، همگی به کنیه «ابوعمر» و داشتن فرزندى به نام «عمر» تصریح کرده‌اند (ر.ک: خطیب بغدادی، ۱۴۲۲: ۴۴/۹؛ ابن سعد، ۱۴۱۰: ۳۶۲/۶ و... همچنین در کتب انساب، نرم‌افزار نورالسیرة ۳) در یادکرد شجره‌نامه حفص، نام فرزندش «عمر» دیده می‌شود.

را از قبیله نَخَع کوفه دانسته است.^۱ کتاب حفص، که در بردارنده حدود ۱۷۰ حدیث از امام صادق علیه السلام است، توسط گروهی از مشایخ بغداد برای نجاشی تحدیث شده است. نام ابن ولید قمی در مسیر انتقال کتاب حفص به چشم می خورد: «له کتاب أخبرنا عدة من أصحابنا عن أحمد بن محمد بن سعيد قال: سمعت عبد الله بن أسامة الكلبي يقول: سمعت عمر بن حفص بن غياث يقول: و ذكر كتاب أبيه عن جعفر بن محمد و هو سبعون و مائة حديث أو نحوها... أخبرنا علي بن أحمد قال: حدثنا محمد بن الحسن [بن الوليد] قال: حدثنا محمد بن الحسن الصفار قال: حدثنا محمد بن الوليد عن عمر بن حفص عن أبيه [به]» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۳۵/۳۴۶).

دو نکته پیش گفته؛ استقبال از کتاب حفص در حوزه بغداد و اعتماد به آن و نیز حضور ابن ولید در طریق آن، در فهرست شیخ طوسی نیز به چشم می خورد.^۲ دیگر منابع رجالی شیعه، چیزی بیشتر از آنچه گذشت را بروز نداده اند.

از آنجایی که حفص بن غیاث نخعی، چه سنی باشد و چه شیعه، با محافل علمی و دولتی عامه دادوستد داشته، می توان رد پای وی را در منابع رجال و تاریخ اهل سنت یافت و به داده هایی دست یافت که در منابع شیعی کمتر از آن سخن به میان آمده است. جالب آنکه روایات حفص در منابع حدیثی عامه، فراوان تر از کتاب های حدیثی شیعه است و پردازش شخصیت شناسانه منابع رجالی اهل سنت به وی نیز بسیار بیشتر و دقیق تر نسبت به کتاب های رجالی و فهرستی شیعه است.^۳

ابن سعد در کتاب الطبقات (ابن سعد، ۱۴۱۰: ۳۶۲/۶) و خطیب بغدادی در تاریخ بغداد (۱۴۲۲: ۶۸/۹)؛ تاریخ ولادت حفص بن غیاث را سال ۱۱۷ هجری یاد کرده اند. از این رو، با در نظر گرفتن سال شهادت امام صادق علیه السلام (سال ۱۴۸ هـ) و فراوانی روایات حفص از آن حضرت^۴ از سویی و آغاز

۱. نجاشی نیز در نسب وی، از «النخع» یاد کرده، وی را نخعی دانسته است.

۲. «له کتاب معتمد. أخبرنا به عدة من أصحابنا عن محمد بن علي بن الحسين عن أبيه و محمد بن الحسن عن سعد بن عبد الله و الحميري عن محمد بن الوليد عن محمد بن حفص عن أبيه حفص بن غياث.» (طوسی، ۱۴۱۷: ۱۵۸ / ش ۲۴۲).

۳. از جمله: التاريخ لابن المعين: ص ۱۲۱؛ طبقات خلیفة: ص ۴۶۶؛ التاريخ الكبير: ج ۱ ص ۳۷۰؛ تهذيب الكمال في أسماء الرجال: ج ۷ ص ۵۶؛ تذكرة الحفاظ: ج ۱ ص ۲۹۷؛ میزان الاعتدال: ج ۱ ص ۵۶۷.

۴. «وُلد حفص بن غياث سنة سبع عشرة و مائة، و مات سنة أربع و تسعين و مائة»

۵. بر پایه آمار نرم افزار درایة النور، از ۱۰۴ حضور حفص در اسناد کتب اربعه حدیثی شیعه، ۹۶ سند، راوی مستقیم امام صادق علیه السلام و تنها در دو حدیث راوی مستقیم امام کاظم علیه السلام است.

فعالیت‌های حدیثی راویان معمولاً از حدود ۲۵ سالگی^۱، باید حفص را در حدود سال‌های ۱۴۲ هجری تا اواخر عمر شریف آن‌امام، در محضر امام دانست. طبیعی است که این دوران را نمی‌توان دوره قاضی‌بودنش دانست؛ چه اینکه حکومت هارون الرشید که وی را به این منصب گمارده، از سال ۱۷۰ آغاز شده^۲ و از طرفی تاریخ‌نگاران عامه، سال تصدی منصب قضاوت حفص را یادآور شده‌اند. خطیب بغدادی (۱۴۲۲، ۶۸/۹)^۳ و ابن‌سعد (۱۴۱۰: ۳۶۲/۶)، تصدی قضاوت بغداد را در سال ۱۷۷ هجری، یعنی در ۶۰ سالگی حفص دانسته‌اند. بنابراین حفص بن غیاث در زمانی که به محضر امام صادق علیه السلام آمد و شد داشته، ملقب به «القاضی» نبوده و این لقب را باید متعلق به دوران پایانی عمرش دانست. قضاوت وی در بغداد، بیش از دو سال به درازا نمی‌کشید و از این منصب عزل می‌شود. پس از آن، هارون وی را به قضاوت کوفه می‌گمارد. قضاوت ۱۳ ساله حفص در کوفه، از سال ۱۷۹ تا دو سال پیش از مرگش در سال ۱۹۴ هجری، ادامه می‌یابد.^۴ از آنجایی که ورود امام کاظم علیه السلام به بغداد، در سال ۱۷۹ هجری (نجاشی، ۱۳۶۵: ۳۳۶) و ظاهراً پس از خروج حفص از این شهر به مقصد کوفه بوده، می‌توان چنین برداشت کرد که اندک روایات حفص از آن امام همام (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۰۶/۲، طوسی، ۱۴۰۷: ۷۷/۶، معانی‌الاجبار، ۱۴۰۳: ۳۴۳)، در سال‌های ابتدایی امامت آن‌حضرت در مدینه رقم‌خورده‌است. حفص در سال ۱۹۲ هجری به بیماری فلج دچار شده و پس از دو سال در سال ۱۹۴ هجری، از دنیا می‌رود (مزی، ۱۴۰۰: ۶۹/۷).^۵

ادوار زندگی حفص بن غیاث را می‌توان در این نمودار گرد آورد:

۱. ر.ک: مقاله «ترسیم طبقه‌روایی ابراهیم بن‌هاشم قمی و رفع چالش‌های پیش‌رو»؛ مجله حدیث حوزه، ۹/۱۵.

۲. حکومت هارون الرشید، از سال ۱۷۰ تا ۱۹۳ هجری به‌طول انجامید.

۳. «وولي القضاء سنة سبع وسبعين وله ستون سنة»

۴. داستان چگونگی تصدی قضاوت و نیز عزل حفص از منصب قضاوت بغداد، به دلیل مخالفت با نظر حکومتی هارون، در منابع تاریخ اهل سنت درج شده است (خطیب بغدادی، ۱۴۲۲: ۶۸/۹).

۵. «وفلج حفص بن غياث حين مات ابن إدريس، فمكث في البيت إلى سنة أربع وتسعين ومئة، ثم مات سنة أربع وتسعين ومئة في العشر، وصلى عليه الفضل بن العباس، وكان أمير الكوفة يومئذ» شهید ثانی وفات وی را در سال ۱۹۶ می‌داند (شهید ثانی، بی‌تا، ۱۰۷۶/۲). در منابع اهل سنت به جز سال ۱۹۴ (ابن‌سعد، ۱۴۱۰: ۶۲/۶؛ خطیب بغدادی، ۱۴۲۲: ۶۸/۹)، سال ۱۹۵ و ۱۹۶ نیز برای وفاتش یاد شده است (ر.ک: مزی، ۱۴۰۰: ۶۹/۷).

سال (هجری)	۱۱۷ق	۱۴۲ق	۱۵۰ق	۱۷۷ق	۱۷۹ق	۱۹۲ق	۱۹۴ق
رخداد	تولد در کوفه	حضور در محضر امام صادق <small>(علیه السلام)</small>	روایت از امام کاظم <small>(علیه السلام)</small>	تصدی قضاوت در بغداد (۲ سال)	قضاوت در کوفه (۱۳ سال)	قضاوت به دلیل بیماری (فلج)	وفات در کوفه
سن حفص	۰	۲۵	۳۲	۶۰	۶۲	۷۵	۷۷

بر پایه آنچه گذشت مشخص می‌شود که دوره «اخذ» و فراگیری حدیث حفص، در دوران جوانی وی رخ داده است. با توجه به تصدی‌گری قضاوت حفص در ۶۰ سالگی وی، مشخص می‌شود که دوره «ادا» و استادی وی نیز پیش از تصدی قضاوت وی بوده است؛ چه اینکه حکومت، مقام قضاوت را در اختیار مشایخ حدیثی و بزرگان علمی قرار می‌داده که توان حکم و فتوا داشته باشند.^۱ بنابراین می‌توان ادعا کرد که هم، دوره دریافت معارف حدیثی از محضر امام صادق و امام کاظم (علیه السلام) و هم دوره ادای احادیث از سوی حفص، همگی پیش از دوران قضاوت وی بوده است. از این رو، قضاوت حفص، هیچ تأثیری در اخذ و ادای احادیث وی نداشته است.

ب. مذهب حفص در گذر تاریخ

با نگاه به دیدگاه‌های دانشمندان، می‌توان آنها را در دسته‌های زیر جای داد و اینگونه سپیر تاریخی دیدگاه‌ها را سامان داد:

اول. پیدایش دیدگاه سنی بودن حفص

بر پایه منابع موجود، قرن چهارم هجری را می‌توان زمان پیدایش نظریه سنی بودن حفص بن غیاث دانست. محمدبن عمر بن عبدالعزیز کَشّی (وفات حدود ۳۴۰ق)، در مدخلی مستقل (کشی، ۱۴۰۴: ۶۸۸/۲)، ضمن پرداختن به مذهب ۱۶ راوی، از حفص بن غیاث نیز یاد کرده و درباره وی تنها تعبیر

۱. توجه به مدخل محمدبن ابی عمیر در رجال نجاشی (۱۳۶۵: ۳۲۶) و یادکرد داستان زندانی شدن وی به خاطر تصدی قضاوت در حدود ۵۰ سالگی وی، نیز گویای همین نکته است.

«عامی» را ارائه کرده است. گفتنی است که کَشّی، دیگر روایان این مدخل را عامی و یا بُتری دانسته است. جایگاه علمی این کتاب، مقبولیت این دیدگاه را به دنبال داشته، به گونه‌ای که بیشتر رجالیان بعدی، همین دیدگاه را تکرار کرده و یا بر آن، قرائنی گردآورده‌اند. عجیب آنکه در دیگر کتاب رجالی این دوره: الرجال برقی، عنوان «حفص بن غیاث النخعی» را نمی‌یابیم.

دوم. تثبیت و گسترش این دیدگاه

در قرن پنجم هجری، شیخ طوسی (وفات ۴۶۰ق)، در سه کتاب خویش، عامی بودن حفص را یادآور شده است. وی ابتدا در کتاب «الفهرست» وی را اینگونه برنمایانده است: «حفص بن غیاث القاضی، عامی المذهب» (طوسی ۱۴۱۷: ۱۵۸).

شیخ طوسی در کتاب «الرجال»، در چهار طبقه روایان، از حفص بن غیاث یاد کرده^۱، در اولین یادکردش، حفص را عامی معرفی می‌کند: «حفص بن غیاث، عامی» (طوسی، ۱۳۷۳: ۱۳۳) شیخ، در کتاب «العدة فی اصول الفقه»، به گاه رفتار عملی اصحاب امامیه با روایات راویان عامی مذهب، نام حفص بن غیاث را در شمار روایان سنی جای داده ولی تعامل مثبت با روایات ایشان را اعلام می‌دارد: «و لأجل ما قلناه عملت الطائفة بما رواه حفص بن غیاث و غیاث ابن کلوب و نوح بن دراج و السکونی و غیرهم من العامة عن ائمتنا علیهم السلام فیما لم ینکروه و لم یکن عندهم خلافه» (طوسی، العدة فی اصول الفقه، ۱۴۱۷: ۱۴۹/۱).

دانشمندان پسینی شیعه، با تکیه بر دیدگاه کَشّی و تأیید شیخ طوسی، عامی بودن حفص بن غیاث را مسلّم انگاشته، در کتاب‌های رجالی و یا فقهی خویش، بر مبنای آن، به تعامل با روایات وی پرداخته‌اند. در قرن ششم، ابن ادریس حلی (وفات حدود ۶۰۰ق) در کتاب فقهی اش ضمن یک بحث فقهی روایتی از حفص یاد کرده، وی را عامی المذهب می‌داند (۱۴۱۰: ۳۰۰/۱).^۲ در قرن هفتم،

۱. شیخ طوسی، در طبقات اصحاب الباقر، اصحاب الصادق، اصحاب کاظم علیهم السلام از حفص بن غیاث یاد کرده است. عجیب آنکه پس از این یادکردهای سه‌گانه در روایت‌گران ائمه^ع، وی را در باب آخر کتاب، یعنی «باب من لم یرو عن واحد من الائمة ع» نیز جای داده است: «حفص بن غیاث القاضی، روی ابن الولید عن محمد بن حفص عن ابيه» (طوسی ۱۳۷۳: ۴۲۵) این رفتار دوگانه، قابل توجیه نبوده، ناشی از خطای نگارنده است. محقق خوبی به این نکته تصریح دارد: «و لا نجد له وجهاً غیر الغفلة» (خوبی، ۱۴۱۳: ۱۶۰/۷).

۲. «حفص بن غیاث القاضی و هو عامی المذهب»

علامه حلی (۱۴۱۷: ۱۳۴۰) (وفات ۷۲۶ق) و ابن داود حلی (۱۳۹۲: ۴۴۸) (وفات پس از ۷۰۷ق) نیز وی را در دو کتاب رجالی‌شان، عامی معرفی کرده، در بخش دوم کتاب‌شان جای داده‌اند.^۳ در قرن هشتم، شهید اول (وفات ۷۸۶ق) در یکی از کتاب‌های فقهی‌اش، در ضمن بحث از روایتی که در سند آن حفص بن غیاث قرار گرفته، عامی بودنش را نشانه معرفی وی دانسته است (شهید اول، ۱۴۱۲: ۱۹۳).^۴ شهید ثانی (وفات ۹۶۵ق) در قرن دهم هجری نیز همین رویه را ادامه داده است (شهید ثانی، ۱۴۱۳، ۲۰/۱۰).^۵ در قرن یازدهم، عامی مذهب بودن حفص، به جز منابع فقهی، دوباره به منابع رجالی راه یافت و مورد تصریح دانشمندان رجال قرار گرفت. استرآبادی (وفات ۱۰۲۸ق) در منهج‌المقال (۱۴۲۲: ۳۲۷/۴)، شیخ بهایی (۱۴۱۴: مقدمه/۱۲)^۶ (وفات ۱۰۳۱ق) و شیخ حرّ عاملی (وفات ۱۱۰۴ق) در الرجال (حر عاملی، ۱۴۲۷: ۱۰۴/۱)، عامی بودن حفص را به گاه یادکرد وی، نشان داده‌اند. سنی دانستن حفص در سده‌های بعد نیز همچنان ادامه یافت.^۷

سیدابوالقاسم خوبی (وفات ۱۴۱۳ق) در اواخر قرن چهاردهم و به هنگام نگارش معجم رجال الحدیث، پس از اثبات وثاقت حفص بن غیاث، وی را بر پایه گواهی کشی و طوسی، عامی دانسته است: «ثم إن الظاهر أن الرجل كان عاميا لشهادة الشيخ بذلك، كما عرفت و شهادة الكشي في عدّ جماعة من العامة و البترية» (خوبی، ۱۴۲۳: ۱۵۹/۷).

محقق خوبی، در مواجهه با استدلال به روایاتی که وحید بهبهانی در اثبات تشیع حفص فراز آورده بود، آنها را به دلیل ضعف سندی و مشترک بودن عنوان «حفص» در حدیث دوم، مردود اعلام

۱. «حفص بن غیاث القاضي، وکان عامیا و له کتاب معتمد.»

۲. «حفص بن غیاث [کش] عامی قر، ق [ست] له کتاب معتمد علیه»

۳. علامه قسم دوم کتاب خلاصه‌الاقوال را این‌گونه عنوان زده: «وهذا القسم مختص بذكر الضعفاء، ومن اردّ قوله أو اقف فيه» همچنین ابن داود بخش دوم کتاب رجال خود را به «و بدأت بالموثقين، و آخرت المجروحين» نام نهاده است.

۴. «والطريق طلحة بن زيد التبري و حفص بن غياث العامي»

۵. «حفص بن غياث و هو و ان كان عاميا الا ان الشيخ قال: ان كتابه معتمد عليه»

۶. «أو من غير الإمامية ككتاب حفص بن غياث القاضي»

۷. رجالیان بعدی، چون: ابوعلی حائری (وفات ۱۲۱۶ق) (۱۴۱۶: ۶۰/۱) نیز با یادکرد دیدگاه‌های متقدم در عامی بودن حفص، تأیید آن را رسانده‌اند.

می‌دارد (همان، ۱۶۰).^۱ در همین دوران و اواخر قرن چهاردهم، محقق شوشتری (وفات ۱۴۲۱ق) نیز عامی‌بودن حفص را تقویت کرده، برخی از نشانه‌هایی را که توسط مامقانی بر تشیع حفص یاد شده بود مردود اعلام می‌دارد و در پایان، سنی‌بودن حفص را مسأله مسلّم و غیرقابل تردید دانسته است.^۲

سوم. اولین نگره‌های شیعه‌بودن حفص

نوع پردازش دانشمندان پیشینی و پسینی درباره مذهب حفص بن غیاث، به گونه‌ای بود که عامی‌بودنش، مسلم‌انگاشته شده است و شاهد هیچ مخالفی در این زمینه نیستیم. تا اینکه در قرن دوازدهم هجری، اولین گمانه‌های شیعی‌بودن حفص بن غیاث، توسط وحید بهبهانی (وفات ۱۲۰۵ق) ارائه می‌شود. وی در تعلیقه‌اش بر منهج‌المقال و پس از یادکرد دیدگاه کشّی و طوسی توسط مؤلف، تحلیل محتوایی روایات وی را ملاک تعیین مذهب وی قرار داده، ابتدا دو روایت از حفص را از کتاب العیون و الامالی صدوق که نشانه‌ای بر سنی‌بودن وی است، فراز می‌آورد: «و فی أمالی الصدوق... عن حفص بن غیاث: أنّه کان إذا حدّث عن جعفر بن محمد رضی الله عنه قال: حدّثنی خیر الجعافر جعفر بن محمد رضی الله عنه. و فی العیون... أنّهما دخلا علی عبد الرحمن بن أسلم بمکة... إلى أن قال: و شهد إثنان بهذه الشهادة و إثنان قالوا: خلیفته و وکیله، فقبلت شهاداتهم عند حفص بن غیاث القاضی» (استرآیادی، ۱۴۲۲: ۳۲۸/۴).

وحید بهبهانی، نتیجه توجه به محتوای این روایات را سنی‌بودن حفص بن غیاث دانسته، چنین می‌نویسد: «و ممّا ذکر؛ ظهر کونه من العامّة.» وی بلافاصله، به یادکرد چند فراز از روایت معروف حفص از امام صادق رضی الله عنه می‌پردازد: «و فی الروضة عنه رواية عن الصادق رضی الله عنه أنّه قال: «إن قدرتم أن لا تعرفوا فافعلوا...» إلى أن قال: فو الله أن لو سجد حتى ينقطع عنقه ما قبل الله عزّوجلّ منه عملا إلا بولايتنا أهل البيت، ألا و من عرف حقنا و رجا الثواب بنا...»

۱. «و قد يستظهر من روايته «فو الله أن لو سجد...» و من روايته «يا حفص من مات من أوليائنا و شيعتنا» أنه كان شيعيا، و لكنه لا يتم، لأنه لو سلمت للدلالة فإن في سند الروایتين القاسم بن محمد، عن سليمان المنقري، و الظاهر أنه القاسم بن محمد الأصفهاني... و القاسم بن محمد لم يوثق. على أن الرواية الثانية لا تصریح فيها بأن راویها هو حفص بن غیاث فعله حفص بن سوفة، أو حفص بن البختری، أو غیرهما». عجیب آنکه این روایت در برخی نسخه‌های کتاب کافی، با تصریح به «بن غیاث» گزارش شده (ر.ک: کلینی، ۱۴۲۹: ۶۱۰/۴) و از سویی در کتاب ثواب الاعمال (صدوق، ۱۲۹) با سندی کاملا متفاوت و با تصریح به «حفص بن غیاث» آمده است.

۲. «و بالجملة عامیته لیس بمحلّ ارتباب» (شوشتری، ۱۴۱۰: ۵۹۴/۳).

وحید بهبهانی، نتیجه برآمده از محتوای این روایت را شیعه بودن حفص دانسته، می‌گوید: «و فيه شهادة على كون حفص من الشيعة وإيماء إلى أنّ الصادق عليه السلام كان يحذّره عن أمر القضاء و المعروفة عند السلطان و غيره من أهل السنّة، فتأمل» (همان: ۳۲۹).

وی در ادامه، با ضمیمه کردن روایتی دیگر از حفص و توجه به مفاد آن، به تکرار قاطع تر آن برداشت پرداخته، چنین نتیجه می‌گیرد که شیعه بودنش، نکته‌ای برآمده از محتوای روایات نقل شده توسط وی است: «و فی الکافی عنه عن موسی بن جعفر عليه السلام أنّه قال: «یا حفص من مات من أولیائنا و شیعتنا...» و فيه أيضا شهادة على ما قلنا، بل و ربّما يظهر من سائر روایاته كونه من الشيعة» (همان، ۳۲۹).

توجه وحید بهبهانی به محتوای روایات حفص و بی‌توجهی‌اش به تصریح کشی و طوسی در سنی خواندن حفص، نکته‌ای درخور تأمل و فصلی جدید در پژوهش‌های راوی شناسانه است. گمانه شیعه بودن حفص، توسط وحید بهبهانی، در قرن بعد توسط محدث نوری (وفات ۱۳۲۰ق) دنبال شد. محدث نوری، به گاه ارزیابی طرق مندرج در مشیخه صدوق و پرداختن به طریق حفص بن غیاث، بحثی را درباره مذهب این راوی آغاز کرده است. وی ابتدا دیدگاه شیخ طوسی را از مفردات وی دانسته، روایاتی را نشانه بر شیعه بودنش فراز آورده است: «و ممّا یبعّد عامیته و یقرّب إمامیته ما رواه فی الکافی عن حفص ابن غیاث عن أبی عبد الله عليه السلام قلنا: جعلنا فداك أیکره أن یکتب الرجل فی خاتمه غیر اسمه و اسم أبیه... و فيه مواضع تشهد بتشیعه».

محدث نوری، در ادامه، روایات بیشتری را به عنوان نشانه بر تشیع حفص یاد کرده، شیعه بودنش را نتیجه گرفته است: «و أصرح منه ما رواه الشيخ فی التهذیب، و... عن حفص بن غیاث، عن أبی عبد الله عليه السلام قال: سأل رجل أبی عن حروب أمير المؤمنین عليه السلام و كان السائل من محبّینا، فقال أبو جعفر... ثم شرح عليه السلام فی کلام طویل لم یعهد منهم عليه السلام إلقائه إلی غیر شیعتهم. و فی التهذیب... عن حفص بن غیاث، قال: کتب إلی بعض إخوانی أن أسأل أبا عبد الله عليه السلام عن مسائل... و هو کالنص فی تشیعه و المراد بالإخوان: شیعته الذین کانوا یعتقدون حجة کلامه عليه السلام» (محدث نوری، ۱۴۲۹: ۲۶۳/۴).

آنچه که محدث نوری، افزون بر وحید بهبهانی، از آن برای تشیع حفص بهره برده، «روایت‌گری حفص از امام کاظم علیه السلام» است.^۱ توضیح بیشتر آن که؛ قاطبه راویان اهل سنت، روایت‌گر امام باقر و امام صادق علیهما السلام بوده‌اند.^۲ از این رو، روایت‌گری راوی از امام کاظم علیه السلام را می‌توان نشانه‌ای بر سنی‌نبودنش دانست. ابوالعالی کلباسی (وفات ۱۳۱۵ق) را نیز از رجالیانی باید دانست که بر پایه محتوای روایات حفص، وی را در شمار راویان شیعی یاد کرده‌اند.^۳ بالاخره در پایان این مسیر، از شیخ عبدالله مامقانی (وفات ۱۳۵۱ق) می‌توان یاد کرد که در نیمه قرن چهاردهم^۴، در موسوعه بزرگ رجالی‌اش، پس از یادکرد دو روایتی که وحید بهبهانی در ابتدا آن را نشانه سنی‌بودنش اعلام داشته، آن‌دو را بر تقیه حمل کرده است. وی پس از توقف در جزم به سنی‌دانستن حفص، به یادکرد نشانه‌های حدیثی شیعی‌بودنش پرداخته و ضمن ردّ نسبت عامی‌بودن به حفص، اینگونه می‌نویسد: «و یدل علی کونه شیعیاً جملةً من أخباره و روایاته... فنحن فی کونه عامیاً متوقفون» (مامقانی، ۱۴۲۴: ۲۳/۲۹۸ و ۳۰۱).

مذهب حفص در عصر حاضر

در عصر حاضر، که کمتر شاهد جامع‌نگاری در دانش رجال هستیم، دروس خارج فقه معاصر را می‌توان آوردگاه دیدگاه‌های راوی‌شناسانه و یکی از منابع دانش رجال به‌شمار آورد. با واکاوی دیدگاه‌های فقیهان معاصر، می‌یابیم که بیشینه ایشان، عامی‌بودن حفص بن غیاث را برگزیده‌اند. از جمله، آیات عظام: سیدموسی شبیری زنجانی و استاد سیدمحمدجواد شبیری^۵، جعفر سبحانی^۶، محمد سند^۷، گنجی^۸، شبزنده‌دار^۹ را می‌توان از طرفداران سنی‌بودن حفص بن غیاث به‌شمار آورد.

۱. «و یؤید ذلك روايته عن أبي الحسن موسى علیه السلام أيضا كما نصّ عليه النجاشي، و رواية المخالفين عنه غير معهودة» (همان).

۲. بررسی طبقه روایی راویان عامی منابع رجالی و فهرستی شیعه، گویای این نکته است.

۳. وی پس از یادکرد دیدگاه علمای پیشین در عامی‌دانستن حفص، چنین می‌نویسد: «و يستفاد کونه إمامیاً ممّا رواه الكليني: یا حفص من مات من أولیائنا...» (کلباسی، ۱۴۲۲: ۲۰۶/۳).

۴. در میان تراجم‌نگاران شیعه در قرن چهاردهم، می‌توان از محسن امین (وفات ۱۳۷۱ق) یاد کرد که شیعه‌بودن حفص بن غیاث را نزدیک به واقع دانسته و تشیع‌اش را مخفیانه دانسته است: «أقول ظاهر حاله انه من غیر الشیعة و تشیعه مظنون بظن قوی... و ربما کان یتشیع فی الباطن و یتستر» (امین عاملی، ۱۴۰۳: ۲۰۶/۶).

۵. نرم‌افزار درایة‌النور (محیط اسناد، سربرگ راوی) همچنین درس خارج اصول فقه استاد سیدمحمدجواد شبیری، ۲۰ فروردین ۹۷ (سایت مدرسه فقهات).

۶. درس خارج اصول، ۲۸ دی ۸۹ (سایت مدرسه فقهات)

۷. درس خارج فقه: ۱۴۳۶/۱۲/۲ق (سایت مدرسه فقهات)

۸. درس خارج فقه: ۲۷ دی ۹۷ (سایت مدرسه فقهات)

۹. درس خارج فقه: ۲۱ اسفند ۹۵ (سایت مدرسه فقهات)

ج. نشانه‌های شناخت مذهب حفص

رسالت اصلی این نوشتار، سخن از قرینه‌ها و نشانه‌هایی است که در بازشناخت مذهب حفص بن غیاث؛ سنی یا شیعه بودن، به کار می‌آید. با کندوکاو در منابع رجال، فهرست، تاریخ و حدیث، با دو دسته نشانه‌های تأثیرگذار در بازشناخت مذهب حفص روبرو می‌شویم؛ نشانه‌های تشیع و نشانه‌های تسنن. از آنجایی که دیدگاه این قلم، بر شیعی بودن حفص بن غیاث چرخیده، به تثبیت نشانه‌های تشیع و نقد نشانه‌های عامی بودن وی خواهیم پرداخت.

نشانه‌های شیعی بودن حفص

این نشانه‌ها را، که در قوت و استحکام، متفاوت‌اند، اینگونه می‌توان برشمرد:

یک. دیدگاه نجاشی

همانگونه که دیدیم، نجاشی، علیرغم پرداختن به سابقه قضاوتی حفص بن غیاث در شهرهای بغداد و کوفه و دیگر جزئیات آن، سخنی از عامی بودن و یا شیعی بودن حفص به میان نیاورد. بر پایه نکات زیر، می‌توان این سکوت ظاهری را نشانه‌ای قطعی بر شیعی بودن حفص انگاشت. توضیح بیشتر آنکه: نجاشی، بر پایه مقدمه کتابش، این کتاب را به هدف پاسخ به شبهه گروهی از اهل سنت نگاشت که شیعه را بدون پیشینه علمی و فاقد تألیفات پنداشته‌است. از این رو وی به جمع‌آوری و یادکرد مؤلفان شیعی، از فرق مختلف شیعه، همت گمارد. طبیعی است زمانی می‌توان به دفع و رفع این شبهه پرداخت که فهرست پدیدآمده، مؤلفان شیعی را برنمایاند و اگر در موارد اندکی^۱، یکی از راویان سنی ائمه علیهم‌السلام به گردآوری و تألیف معارف ائمه علیهم‌السلام پرداخته باشند، ناگزیر از یادکرد عامی مذهب‌بودنش است. از این رو، در مواقعی که نجاشی، از مذهب یک مؤلف سخن به میان نیاورد، چنین برداشت می‌شود که وی در نزد نجاشی، شیعه^۲ بوده است.

۱. از میان ۱۲۶۹ مؤلف مدخل‌شده در این کتاب، ۱۵ نفر از «عامه» اعلام شده‌اند. با جستجوی واژگانی «العامه» و «عامی» این آمار به‌دست آمده است.

۲. منظور از شیعه در اینجا، معنای «اعم» آن است یعنی کسی که باورمند به جانشینی بلافصل حضرت علی علیه‌السلام، پس از حضرت رسول اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم باشد؛ چه صحیح‌المذهب باشد و یا اینکه به یکی از فرقه‌های شیعی، چون: واقفه و فطحیه گرویده باشد.

افزون بر نکته بالا، توجه به واقعیتی دیگر، باز هم مؤید این برداشت خواهد بود. نجاشی، کتاب خویش را پس از الفهرست شیخ طوسی و ناظر بر آن، سامان داده‌است. وی به گاه برخورد با اشتباهات شیخ طوسی، به «حذف» گزاره‌های نپذیرفتنی شیخ و یا ارائه داده‌های افزون، اقدام می‌کند.^۱ نجاشی، گاه پا را از این هم فراتر گذارده، به «گسترش داده‌ها» می‌پردازد تا از این رهگذر، اشتباه بودن دیدگاه شیخ طوسی را نمایان‌تر سازد. مقایسه عبارت‌پردازی مفصل نجاشی در مدخل حفص بن غیاث با داده‌پردازی مختصر طوسی، گویای این نکته است که نه تنها وی دچار اشتباه شده، بلکه به دلیل کم‌اطلاعی‌اش، دیدگاهش فاصله زیادی با واقعیات موجود دارد. به عبارت دیگر، نجاشی با معرفی نسب کامل حفص^۲ و پرداختن به سوابق قضاوتی وی و نیز سال وفاتش، شیخ طوسی را که به صرف مواجهه با قاضی بودنش، وی را متهم به عامی بودن کرده، تخطئه کرده و اشتباهش را در سنی دانستن حفص آشکار ساخته‌است.^۳ مقایسه عبارت‌پردازی نجاشی در برابر اتهامات فساد مذهب شیخ طوسی به راویانی چون: اسحاق بن عمار صیرفی، سماعة بن مهران، عمار بن موسی ساباطی، زویای دیگری از این سبک نگارشی نجاشی را برمی‌نمایاند. بر این پایه، عملکرد نجاشی را در پرداختن به مذهب حفص، نمی‌توان «سکوت نجاشی» تصوّر کرد بلکه باید آن را «مخالفت آشکار» با دیدگاه شیخ طوسی تفسیر کرد.

مؤید این نگاه، تأملی در مدخل «سلیمان بن داود منقری»، راوی کتاب حفص بن غیاث است. نجاشی، وی را روایت‌گر گروهی از شیعیان از اصحاب الصادق علیه السلام معرفی کرده است: «أنه روی عن جماعة أصحابنا من أصحاب جعفر بن محمد [عليه السلام] و كان ثقة» (نجاشی ۱۳۶۵: ۱۸۴ و ۴۸۸).

۱. برای نمونه، مقایسه مدخل «ابراهیم بن اسحاق نهاوندی» در فهرست طوسی و نجاشی، گویای حذف داده‌های نپذیرفتنی شیخ از سوی نجاشی است. نجاشی در مقابل عبارت شیخ: «متهما فی دینه»، با حذف «فی دینه»، به ردّ اتهام غالی بودن ابراهیم پرداخته است و تنها ضعفش را اعلام می‌کند. «اسحاق بن عمار الصیرفی» و «عمار بن موسی الساباطی» نیز از این دست است.

۲. نجاشی ۱۷ جد وی را معرفی کرده و نسب حفص را به ادد رسانده است. «حفص بن غیاث بن طلق بن معاویة بن مالک بن الحارث بن ثعلبة بن ربیعة بن عامر بن چشم بن وهبیل بن سعد بن مالک بن النخع بن عمرو بن علة بن خالد بن مالک بن أدد» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۳۴).

۳. توجه به این نکته لازم است که نجاشی، علیرغم کوفی بودن و مرآوده فراوان با محدثان این شهر و نیز عرب‌الاصول بودن و شناخت عمیقش نسبت به قیائل راویان، در دانش «أنساب» نیز خیره و دارای تألیف است. بهره‌گیری فراوانش از رجالیان عصر خویش، چون ابن نوح سیرافی و ابن غضائری نیز در شناخت وی از راویان، تأثیر فراوان داشته است. هیچ‌کدام از این ویژگی‌ها را نمی‌توان برای شیخ طوسی برشمرد.

با بررسی مشایخ سلیمان بن داود، درمی یابیم که اصلی ترین شیخ حدیثی وی، حفص بن غیاث است که حدود نیمی از روایتش را از حفص فرا گرفته است.^۱ از این رو می توان گفت که حفص بن غیاث از منظر او، قطعاً یک راوی شیعی است.

دو: نقل معارف خاص شیعی

راوی حدیث، هر چند که در نگاه اول، تنها به انتقال معارف دریافتی اقدام می کند و نقشی در درستی یا نادرستی محتوای حدیث ندارد، ولی نقش ویژه خود را به هنگام «گزینش حدیث» ایفا می کند. در این صورت، راوی، زمانی به نقل یک روایت می پردازد که مفاد درونی آن را پذیرفته و بدان باورمند باشد. از همین روست که برخی راویان، به گاه مواجهه با روایات غیرقابل پذیرش، خویش را از مسیر انتقال آن کنار کشیده، از دریافت و انتقال آن، سرباز می زدند.^۲ با بررسی درون مایه های احادیث حفص بن غیاث، با معارفی روبرو می شویم که از سویی جز راویان شیعی و باورمند به جایگاه ویژه امامت، به دریافت و انتقال آن، اقدام نمی کنند و از دیگر سوی، ائمه علیهم السلام نیز این سطح از معارف را جز به شیعیان راستین خویش، ارائه نمی فرمایند. آنچه که در پی می آید بخشی از روایات حفص با ویژگی پیش گفته است:

دسته اول روایات: جایگاه «ولایت» و «امامت»

«محبت» اهل بیت رسول الله صلی الله علیه و آله، از مسلمات دین اسلام و مورد قبول شیعه و عامه است. روایات فراوانی در منابع حدیثی شیعه و عامه گویای این حقیقت است. از این رو نقل روایاتی که گویای لزوم و جایگاه محبت اهل بیت علیهم السلام باشد، نمی تواند تشیع راوی آن را برساند. ولی در کنار این دسته روایات، با دسته دیگری از روایات مواجه می شویم که پا را از محبت فراتر گذارده، وارد وادی «ولایت» و «امامت» شده است. این دو امر را نمی توان مورد پذیرش عامه دانست بلکه از اختصاصات مذهب حقه شیعه است. روایات فراوانی که «ولایت» را عمود و پایه دین معرفی کرده، گویای این حقیقت

۱. از میان ۲۰۰ حضور در اسناد کتب اربعه حدیثی شیعه، ۸۱ سند یعنی ۴۱٫۵ درصد آن را از حفص بن غیاث دریافت داشته است. (نرم افزار درایة النور، محیط اسناد، سربرگ راوی، زبانه «روی عن»)

۲. توجه به داستان مواجهه عیاشی با اسحاق بصری و خودداری عیاشی از دریافت احادیث تقویض مفضل بن عمرو، شاهدی بر این ماجراست. استثناهای این ولید نسبت به احادیث و یا کتب حدیثی، همچنین ممنوع دانستن نقل از محمد بن سنان توسط ایوب بن نوح و فضل بن شاذان نیز گویای این واقعیت حاکم بر دریافت و انتقال احادیث است (کشی، ۱۴۰۴: ش ۱۰۱۴ و ۷۲۹ و ۹۷۹).

است.^۱ اقرار به ولایت و امامت و تبیین جایگاه آن و نقل احادیث گویای این دو را می‌توان از اختصاصات راویان شیعی برشمرد و آن را نشانه‌ای آشکار بر تشیع ایشان دانست.^۲ حفص بن غیاث قاضی را می‌توان در جمله راویان این دسته احادیث ناب شیعی مشاهده کرد:

حدیث اول: عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثِ النَّخَعِيِّ الْقَاضِي قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ الصَّادِقَ جَعْفَرِ بْنَ مُحَمَّدٍ عليه السلام يَقُولُ جَاءَ إِبْلِيسُ إِلَى مُوسَى بْنِ عِمْرَانَ عليه السلام وَهُوَ يَتَاخَى رَبَّهُ فَقَالَ لَهُ... وَقَالَ أَنْتَ يَا مُوسَى مِنْ أُمَّتِهِ إِذَا عَرَفْتَهُ وَعَرَفْتَ مَنْزِلَتَهُ وَمَنْزِلَةَ أَهْلِ بَيْتِهِ إِنَّ مَثَلَهُ وَمَثَلِ أَهْلِ بَيْتِهِ فِيمَنْ خَلَقْتَ كَمَثَلِ الْفِرْدَوْسِ فِي الْجَنَانِ لَا يَبْسُ وَرُقْفَهَا وَلَا يَتَغَيَّرُ طَعْمُهَا فَمَنْ عَرَفَهُمْ وَعَرَفَ حَقَّهُمْ جَعَلَتْ لَهُ عِنْدَ الْجَهْلِ حِلْمًا وَعِنْدَ الظُّلْمَةِ نُورًا أُجِيبُهُ قَبْلَ أَنْ يَدْعُونِي وَأَعْطِيَهُ قَبْلَ أَنْ يَسْأَلَنِي... وَاللَّهِ لَوْ سَجَدَ حَتَّى يَنْقَطِعَ عُنُقُهُ مَا قَبِلَ اللَّهُ مِنْهُ إِلَّا بِوَلَايَتِنَا أَهْلِ الْبَيْتِ (قمی ۱۴۰۴: ۲۴۲/۱؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۴۵۷/۲؛ ۱۲۸/۸).

حدیث دوم: عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ، قَالَ: سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَقُولُ: ... وَكَذَلِكَ وَصَفَهُمُ اللَّهُ- عَزَّ وَجَلَّ- فَقَالَ: «وَالَّذِينَ يُؤْتُونَ مَا آتَوْا وَقُلُوبُهُمْ وَجِلَةٌ أَنَّهُمْ إِلَى رَبِّهِمْ رَاجِعُونَ» (مؤمنون: ۶۰). ثُمَّ قَالَ: «مَا الَّذِي آتَوْا؟ آتَوْا وَاللَّهِ مَعَ الطَّاعَةِ الْمَحَبَّةِ وَالْوَلَايَةِ وَهُمْ فِي ذَلِكَ حَانِقُونَ، لَيْسَ خَوْفُهُمْ خَوْفَ شَكٍّ وَ لِكِبَّتِهِمْ خَافُوا أَنْ يَكُونُوا مُقْصَرِينَ فِي مَحَبَّتِنَا وَ طَاعَتِنَا (کلینی ۱۴۰۷: ۴۵۷/۲).

نکته کلیدی در این دو حدیث، تأکید بر جایگاه «ولایت» و «طاعت» اهل بیت ع، در کنار «محبت» ایشان است که آن را نمی‌توان بر عقاید غیر از شیعیان حمل کرد.

۱. مرحوم کلینی در کتاب کافی، در کتاب «الایمان و الکفر» بابی را با عنوان «دعائم الاسلام» سامان داده که با این روایات آغاز می‌شود: «عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: بُيِّئَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ عَلَى الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالصُّومِ وَالْحَجِّ وَالْوَلَايَةِ وَ لَمْ يُنَادَ بِشَيْءٍ كَمَا نُودِيَ بِالْوَلَايَةِ.» (۱۴۰۷: ۱۸/۲ ح ۱).

۲. عجیب آنکه برخی دانشمندان معاصر، چون علامه تستری نقل روایات ولایتی را محصور در شیعیان ندانسته، اهل سنت را نیز راوی این دسته احادیث برشمرده است. وی در رد استدلال برخی بزرگان شیعه چون وحید بهبهانی به وسیله روایات ولایتی حفص بر اثبات تشیعش، چنین می‌نویسد: «قلت: كل عامي غير ناصبي قائل بوجوب محبتهم و ولايتهم - عليهم السلام - إلا أنهم لا يعتقدون ما تعتقده الشيعة.» (شوشتری، ۱۴۱۰: ۵۹۴/۳). پرواضح است که نمی‌توان رد پای باور به ولایت و امامت را در روایات اهل سنت یافت.

حدیث سوم: عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ قَالَ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَا حَفْصُ إِنَّ مِنْ صَبْرٍ صَبْرٍ قَلِيلًا... عَلَيْكَ بِالصَّبْرِ فِي جَمِيعِ أُمُورِكَ... فَصَبْرَ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه وآله فِي جَمِيعِ أَحْوَالِهِ، ثُمَّ بُشِّرَ فِي الْأَيْمَةِ مِنْ عِزَّتِهِ وَوُصِفُوا بِالصَّبْرِ « وَجَعَلْنَا مِنْهُمْ أَيْمَةً يَهْدُونَ بِأَمْرِنَا لَمَّا صَبَرُوا وَ كَانُوا بَيَاتِنًا يَوْقِنُونَ » (سجده: ۲۴) فَعِنْدَ ذَلِكَ قَالَ ع- الصَّبْرُ مِنَ الْإِيمَانِ كَالرَّأْسِ مِنَ التُّبَدَنِ (قمی: ۱۴۰۴: ۱۹۶/۱-۱۹۷؛ کلینی ۱۴۰۷: ۸۸/۲).

در این حدیث، که امام صادق علیه السلام حفص را مورد خطاب خویش قرار می‌دهد، این حقیقت خاص شیعی که «امامان» و جانشینان رسول الله ص از نسل آن حضرت‌اند و مورد بشارت پیامبر بوده‌اند، مورد تأکید قرار گرفته است.^۱

دسته دوم روایات: احادیث تأویلی

بر پایه روایات فراوان، قرآن کریم جز ظاهر آن، دارای «باطن» است^۲ که دستیابی به معارف باطنی و تأویلات قرآنی، تنها در اختیار اهل بیت علیهم السلام گذاشته شده است.^۳ با نگاه به مجموع روایات این باب چنین می‌توان گفت که تأویل و باطن قرآن، بیانگر مهمترین رکن دین یعنی ولایت اهل بیت علیهم السلام و از جمله معارف تفسیری است که از اختصاصات شیعه به حساب می‌آید.^۴ راویان روایات

۱. از حفص، احادیث بیشتری در مورد «محبت» اهل بیت نقل شده ولی از آنجایی که اختصاص به شیعه ندارد، نمی‌تواند بر تشیع راوی آن رهنمون شود. از این روست که وقتی یک راوی عامی چون فضیل بن عیاض، روایات فضائل امیرالمؤمنین علیه السلام را نقل می‌کند نمی‌توان آن را دلیل بر تشیع وی دانست؛ چه اینکه محبت و نقل فضائل، اختصاص به شیعه ندارد و این‌گونه روایات در منابع اهل سنت به وفور یافت می‌شود. مانند روایت «كُنْتُ أَنَا وَ عَلِيٌّ نُورًا بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ اللَّهُ آدَمَ» (المستترشد طبری: ص ۶۲۹ و عمدة العیون: ۸۸) البته در روایت «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ص إِنَّ مِنْكُمْ مَنْ يُقَاتِلُ بَعْدِي عَلَى التَّأْوِيلِ كَمَا قَاتَلْتُ عَلَى التَّنْزِيلِ فَسُئِلَ النَّبِيُّ ص مَنْ هُوَ فَقَالَ خَاصِفُ الثُّغْلِ يَعْنِي أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ» که دلالت بیشتری بر جایگاه خاص حضرت دارد و بر پایه نقل کافی: ج ۵ ص ۹، راوی آن فضیل بن عیاض است، با توجه به روایت بعدی این کتاب و نیز نقل دیگر منابع حدیثی شیعه و توجه به سند روایت که مسیر اصلی روایات حفص بن غیاث است، می‌توان این گمانه را مطرح کرد که این سند دچار تصحیف شده و حفص بن غیاث به فضیل بن عیاض تغییر یافته است.

۲. «إِنَّ الْقُرْآنَ بَطْنًا وَ لِلْبَطْنِ بَطْنًا» (برقی، ۱۳۷۱: ۳۰۰/۲؛ عیاشی، ۱۳۸۰: ۱۲/۱).

۳. «وَ مَا يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ وَ الزَّاسِعُونَ فِي الْعِلْمِ» سوره آل عمران: آیه ۷. «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام ... وَ أَلَّ مُحَمَّدَ عليه السلام الزَّاسِعُونَ فِي الْعِلْمِ» (قمی، ۱۴۱۰: ۴۵/۲). «عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: نَحْنُ الزَّاسِعُونَ فِي الْعِلْمِ وَ نَحْنُ نَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ» (صفار، ۱۳۶۲: ۲۲۴).

۴. جهت توضیح و تبیین بیشتر، ر.ک: پایان‌نامه سطح ۳ «بازخوانی تضعیفات علی بن حسان بر پایه بازبایی کتاب تفسیر باطن وی»؛ سیداحمد موسوی‌پور.

تأویلی، معمولاً یاران ویژه ائمه و اصحاب سز ایشان بوده‌اند. در میان روایات حفص بن غیاث، به این روایت تأویلی برمی‌خوریم: «عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثِ النَّخَعِيِّ الْقَاضِي قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ ع عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى «وَ أَذَانٌ مِنَ اللَّهِ وَ رَسُولِهِ إِلَى النَّاسِ يَوْمَ الْحَجِّ الْأَكْبَرِ» فَقَالَ: قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام: كُنْتُ أَنَا الْأَذَانُ فِي النَّاسِ» (صدوق، ۱۳۸۵: ۴۴۲/۲).

نقل یک روایت تأویلی که به بطن ولایتی قرآن اشاره دارد، از یک راوی سنی، بسیار عجیب و تکرارشدنی است.

دسته سوم روایات: مستند نکردن روایات دارای جنبه غیبی به پیامبر

امامان شیعه، به‌ویژه صادقین علیهم السلام، در نزد محدثان اهل سنت، چونان راویانی اند که پذیرش معارف آنها، منوط به اسناد کلامشان به رسول الله صلی الله علیه و آله است. از این روست که می‌بینیم ائمه علیهم السلام در مواجهه با محدثان اهل سنت، به یادکرد سند خویش تا رسول الله ص همت می‌گماردند. نقل حدیث «سلسله‌الذهب» امام رضا علیه السلام از سوی محدثان سنی شهر نیشابور، از همین روست. برخی شیعیان نیز که با محافل علمی اهل سنت داد و ستد داشتند، از ائمه علیهم السلام درخواست ذکر سند می‌کردند.^۱ بر این پایه، اگر یکی از روایان، به نقل اخبار و معارفی از ائمه علیهم السلام اقدام کرده، آن را بدون استناد به رسول الله صلی الله علیه و آله نقل کند، می‌توان تا حدودی شیعه‌بودنش را برداشت کرد؛ به‌ویژه زمانی که دربردارنده اخبار غیبی و یا احوال پیامبران پیشین بوده باشد. حفص قاضی، از راویانی است که اخبار پیامبران پیشین را که مستلزم داشتن اخبار غیبی است، از ائمه علیهم السلام نقل کرده است. با نگاه به برخی آیات قرآن کریم^۲، بازگویی داستان پیامبران پیشین، از مصادیق علم غیب الهی است که در اختیار پیامبر اکرم و اوصیای آن حضرت قرار گرفته است. از آن جمله است:

روایت اول: «وَرَوَى حَفْصُ بْنُ غِيَاثٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ سُلَيْمَانَ بْنَ دَاوُدَ عليه السلام خَرَجَ ذَاتَ يَوْمٍ مَعَ أَصْحَابِهِ لِيَسْتَسْقِيَ فَوَجَدَ نَمَلَةً قَدْ رَفَعَتْ قَائِمَةً مِنْ قَوَائِمِهَا إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ تَقُولُ

۱. جابر بن یزید جعفی نقل می‌کند: «قُلْتُ لِأَبِي جَعْفَرٍ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيِّ عليه السلام إِذَا حَدَّثْتَنِي بِحَدِيثٍ فَأَسْنِدُهُ لِي فَقَالَ حَدَّثْتَنِي أَبِي عَنْ جَدِّي عَنْ رَسُولِ اللَّهِ ص عَنْ جَبْرِئِيلَ عليه السلام عَنِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ كُلُّ مَا أَحَدَّثَكَ بِهَذَا الْإِسْنَادِ.» (مفید، ۱۴۱۳: ۴۲).

۲. «تِلْكَ مِنْ أَنْبَاءِ الْغَيْبِ نُوحِيهَا إِلَيْكَ مَا كُنْتَ تَعْلَمُهَا أَنْتَ وَ لَا قَوْمُكَ مِنْ قَبْلِ هَذَا» (هود: ۴۹).

اللَّهُمَّ إِنَّا خَلَقْنَا مِنْ خَلْقِكَ لَا غَيْرَ بِنَا عَنْ رِزْقِكَ فَلَا تُهْلِكُنَا بِذُنُوبِ بَنِي آدَمَ فَقَالَ سَلِيمَانُ*
لَأَصْحَابِهِ اِزْجَعُوا فَقَدْ سُبِّحْتُمْ بِغَيْرِكُمْ» (صدوق، ۱۴۱۳: ۵۲۴/۱).

روایت دوم: عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ النَّخَعِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: ... إِنَّ دَانِيَالَ عليه السلام كَانَ فِي
رَمَنٍ مَلِكٍ جَبَّارٍ فَأَخَذَهُ وَطَرَحَهُ فِي الْجُبِّ وَطَرَحَ مَعَهُ السَّبَاعَ لِتَأْكُلَهُ فَلَمْ تَدُنْ إِلَيْهِ فَأَوْحَى اللَّهُ
تَعَالَى ... (حر عاملی، ۱۴۰۹: ۴۲/۱۳).

روایت سوم: «عَنْ حَفْصِ قَالَ: رَأَيْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَتَخَلَّلُ بَسَاتِينَ الْكُوفَةِ فَانْتَهَى إِلَى نَخْلَةٍ
فَتَوَضَّأَ عِنْدَهَا ثُمَّ رَكَعَ وَسَجَدَ... ثُمَّ قَالَ يَا أَبَا حَفْصِ إِنَّهَا وَاللَّهِ النَّخْلَةُ الَّتِي قَالَ اللَّهُ جَلَّ وَعَزَّ
لِمَرْيَمَ عليها السلام وَهَزَّى إِلَيْكَ بِجِدْعِ النَّخْلَةِ تُسَاقِطُ عَلَيْكَ رُطْبًا جَنِيًّا» (کلینی، ۱۴۰۷: ۱۴۳/۸).

دسته چهارم روایات: مذمت برخی همسران رسول الله صلی الله علیه و آله

ائمه علیهم السلام به دلیل شرایط سیاسی حاکم بر زمان ایشان، مجبور به تقیه و بازگو نکردن برخی
واقعیات بوده‌اند. رخدادهای پس از رحلت رسول الله، ماجراهای غصب خلافت، مذمت‌های برخی
همسران پیامبر از جمله مسائلی است که ائمه در مواجهه با روایان اهل سنت، از ابراز آن سرباز
می‌زدند. شاید بتوان یادکرد برخی از این وقایع را از سوی ائمه، نشانه‌ای بر شیعه‌بودن روای دانست.
حفص بن غیاث نیز راوی اینچنین روایتی است: «عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ... وَ
أَمَّا قَوْلُهُ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ - عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ - وَلَا نِسَاءٌ مِنْ
نِسَاءٍ عَسَى أَنْ يَكُنَّ خَيْرًا مِنْهُنَّ» فَإِنَّهَا نَزَلَتْ فِي صَفِيَّةَ بِنْتِ حَبِيبِ بْنِ أَخْطَبَ وَكَانَتْ زَوْجَةَ رَسُولِ
اللَّهِ صَ وَذَلِكَ أَنَّ عَائِشَةَ وَحَفْصَةَ كَانَتَا تُؤْذِيَانِيهَا وَتَسْتِمَانِيهَا - وَتَقُولَانِ لَهَا يَا بِنْتَ الْيَهُودِيَّةِ،
فَشَكَتَ ذَلِكَ إِلَى رَسُولِ اللَّهِ» (قمی، ۱۴۰۴: ۳۲۲/۲).

سه. یادکردهای شیعی حفص

با جستجو در روایات حفص بن غیاث، به تعبیری از سوی وی برمی‌خوریم که معمولاً از سوی
اصحاب خاص ائمه علیهم السلام، چون: زراره، محمد بن مسلم، ابو خالد کابلی، ابان بن تغلب و... در برابر
ائمه علیهم السلام به‌کار می‌رفته است. یادکرد «جُعِلَتْ فِدَاكَ» در مقابل ائمه ع، حکایت‌گر شناخت اصحاب از

جایگاه ویژه امام است؛ جایگاهی که هیچ‌گونه تناسبی با جایگاه «منتقل‌کننده معارف نبوی» ندارد. این تلقی، مخصوص شیعیان و برآمده از باورمندی ایشان نسبت به شأن امام است. حال، به این روایت حفص توجه کنید:

حدیث اول: عَنْ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ قَالَ، قَالَ: أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام ... قُلْتُ: جُعِلْتُ فِدَاكَ فَمَا حَدُّ الرَّهْدِ فِي الدُّنْيَا فَقَالَ قَدْ حَدَّ اللَّهُ فِي كِتَابِهِ فَقَالَ عَزَّ وَجَلَّ «لِكَيْلَا تَأْسَوْا عَلَى مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ» (قمی، ۱۴۰۴: ۱۴۶/۲).

حدیث دوم: عَنْ جَمِيلِ بْنِ دَرَّاجٍ عَنْ يُونُسَ بْنِ ظَبْيَانَ وَ حَفْصِ بْنِ غِيَاثٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَا قُلْنَا جُعِلْنَا فِدَاكَ أَيَكْرَهُ أَنْ يَكْتُبَ الرَّجُلُ فِي خَاتَمِهِ غَيْرَ اسْمِهِ وَ اسْمِ أَبِيهِ فَقَالَ فِي خَاتَمِي مَكْتُوبُ اللَّهِ خَالِقُ كُلِّ شَيْءٍ وَ فِي خَاتَمِ أَبِي مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ عليه السلام وَ كَانَ خَيْرَ مُحَمَّدِي رَأَيْتُهُ بِعَيْنِي الْعِزَّةَ لِلَّهِ وَ فِي خَاتَمِ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ عليه السلام الْحَمْدُ لِلَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ وَ فِي خَاتَمِ الْحَسَنِ وَ الْحُسَيْنِ عِ حَسْبِي اللَّهُ وَ فِي خَاتَمِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام اللَّهُ الْمَلِكُ (کلینی، ۱۴۰۷: ۴۷۳/۶).

جالب آنکه در حدیث دوم، به جز به کارگیری تعبیر «جعلت فداک»، شاهد هم‌گروهی حفص با روایان جلیل‌القدر شیعی چون: جمیل بن دراج^۱ هستیم. همچنین یادکرد از ائمه طاهرين عليهم السلام به ترتیب، نیز می‌تواند نشانگر شیعه‌بودن حفص باشد.

چهار. نگاه خاص امام عليه السلام به حفص

نوع گفتگوی ائمه عليهم السلام با روایان و مخاطبه ایشان نیز می‌تواند تا حدودی ما را به مذهب روایان رهنمون شود. در یکی از روایات، امام کاظم عليه السلام حفص را در شمار شیعیان و موالی خویش دانسته^۲: «عَنْ حَفْصِ، قَالَ: سَمِعْتُ مُوسَى بْنَ جَعْفَرٍ عليه السلام ...: يَا حَفْصُ مِنْ مَاتَ مِنْ أَوْلِيَانَا وَ شِيعَتِنَا وَ لَمْ

۱. هرچند که «یونس بن ظبیان» در برخی منابع رجالی چون: نجاشی (۴۴۸) و ابن‌غضائری (۱۰۱) تضعیف شده، ولی ظاهراً از جمله روایانی خاص امامتی است که نقل روایات خطیر، این اتهامات را شامل حال وی کرده است. وضعیت روایان دیگری چون: محمد بن سنان و سهل بن زیاد نیز اینگونه است.

۲. این نکته، جدای از آن نکات پیش‌گفته است که ائمه ع، ابایی از بیان معارف خاص امامتی به حفص نداشته، وی را شایسته دریافت و انتقال این دسته معارف می‌دانستند.

يُحْسِنِ الْقُرْآنَ، عَلَّمَ فِي قَبْرِهِ لِيُرْفَعَ اللَّهُ بِهِ مِنْ دَرَجَتِهِ؛ فَإِنَّ دَرَجَاتِ الْجَنَّةِ عَلَى قَدْرِ آيَاتِ الْقُرْآنِ، يَقَالُ لَهُ: أَقْرَأُ وَ أَزُقُّ، فَيَقْرَأُ، ثُمَّ يَرْقِي» (کلینی، ۱۴۰۷: ۶۰۶/۲).^۱

در پایان یادکرد روایات و دلالت آن بر تشیع حفص بن غیاث، لازم است این نکته یادآور شود که هرچند در دلالت برخی از این روایات بر تشیع حفص، می‌توان خدشه کرد ولی در مجموع، نمی‌توان در دلالت این دسته روایات بر تشیع راوی اصلی آن، تردید کرد.

پنج. روایت‌گری از امام کاظم علیه السلام

چنانکه گذشت، محدث نوری «روایت‌گری حفص از امام کاظم علیه السلام» را، که نجاشی یادآور شده^۲ و در منابع حدیثی نیز منعکس شده^۳، به‌عنوان قرینه‌ای بر تشیع وی فراز آورده است.^۴ با واکاوی منابع رجالی و فهرستی شیعه، این نکته هویدا می‌شود که قاطبه روایان عامی مذهب ائمه اطهار علیهم السلام، از اصحاب الصادق علیه السلام بوده‌اند و شاید نتوان شخصی را یافت که علیرغم عامی بودن، روایت‌گر امام کاظم علیه السلام بوده باشد.^۵ از این رو، شاید بتوان روایت‌گری راوی از امام کاظم علیه السلام را به‌عنوان نشانه‌ای بر شیعه‌بودنش دانست.

۱. محقق خوبی در رد دلالت این روایت بر تشیع حفص بن غیاث چنین نگاشته است: «علی أن الروایة الثانية لا تصریح فیها بأن راویها هو حفص بن غیاث فلعله حفص بن سوقة، أو حفص بن البختری، أو غیرهما ممن روی عن موسی بن جعفر علیه السلام» (خوبی، ۱۴۲۳: ۱۶۰/۷) در نقد این تردید باید گفت: اولاً این روایت هر چند در برخی نسخه‌های کتاب کافی، به صورت مطلق و بدون اشاره به نام پدرش آمده ولی در برخی نسخ خطی این کتاب، «بن غیاث» نیز ذکر شده است (ر.ک: کلینی، ۱۴۲۹، ۶۱۱/۴) «فی «بر، بف، جر»: + / «بن غیاث»». ثانیاً: توجه به سند روایت، مصداق اصلی عنوان مشترک «حفص» در این سند را برمی‌نمایاند: حفص بن غیاث؛ چه اینکه اصلی‌ترین مسیر دستیابی کلینی به روایات حفص، این مسیر است: «علی بن ابراهیم عن ابيه عن القاسم بن محمد عن سلیمان بن داود». (ر.ک: نرم‌افزار درایة‌النور، محیط اسناد، سربگ «ارتباط») سند این روایت نیز دقیقاً همین است. عجیب آنکه گمانه‌های مطرح‌شده توسط محقق خوبی (حفص بن سوقة و حفص بن البختری)، به هیچ‌روی نمی‌تواند درست باشد؛ چه اینکه حفص بن سوقة هیچگاه راوی مستقیم ائمه علیهم السلام نبوده و از طرفی، مسیر «قاسم بن محمد عن سلیمان بن داود عن حفص» در هیچ سندی، مسیر دستیابی به این دو حفص احتمالی نبوده است.

۲. «و روی حفص عن أبي الحسن موسی علیه السلام» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۱۳۴/ش ۳۴۶).

۳. از جمله: کلینی، ۱۴۰۷: ۶۰۶/۲؛ طوسی، ۱۴۰۷: ۲۷۷/۶؛ صدوق، ۱۴۰۳: ۳۴۳.

۴. محدث نوری، ۱۴۲۹: الخاتمة، ۲۶۳/۴.

۵. ممکن است برخی، در مقابل این دیدگاه، به عامی بودن «عبدالسلام بن صالح، ابوالصلت الهروی» استناد کنند که شیخ طوسی وی را «عامی» در شمار اصحاب الرضا علیه السلام یاد کرده است (طوسی، ۱۴۷۳: ۳۶۰). در پاسخ باید گفت که این نسبت فساد مذهب، از اشتباهات شیخ است و کشی و نیز نجاشی، به تشیع وی تصریح کرده‌اند: «أبو الصلت نفي الحديث و رأیناه یسمع و لکن کان شدید التشیع» (کشی، ۱۴۰۴: ۶۱۵/ش ۱۱۴۸) و «روی عن الرضا علیه السلام ثقة صحیح الحديث» (نجاشی، ۱۳۶۵: ۲۴۵/ش ۶۴۳).

شش. تصریح اهل سنت به شیعی بودن حفص

شمس‌الدین ذهبی (وفات ۷۴۸ق) از رجالیان مشهور اهل سنت، در مدخل شریک بن عبدالله نخعی (وفات ۱۷۷ق)، قاضی کوفه در زمان امام صادق علیه السلام و از مشایخ حفص بن غیاث، به شیعه بودن حفص از زبان عبدالله بن ادریس (وفات ۱۹۲ق) که از معاصران حفص است، تصریح می‌کند: «قَالَ حَفْصُ بْنُ غِيَاثٍ سَمِعْتُ شَرِيكَاً يَقُولُ: قُبِضَ التَّبِيُّ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ - وَاسْتَحَارَ الْمُسْلِمُونَ أَبَا بَكْرٍ، فَلَوْ عَلِمُوا أَنَّ فِيهِمْ أَحَدًا أَفْضَلَ مِنْهُ كَانُوا قَدْ عَشَوْنَا... قَالَ عَلِيُّ بْنُ حُسْرَمٍ أَنَّهُ عَرَضَ هَذَا عَلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ إِدْرِيسَ، فَقَالَ ابْنُ إِدْرِيسَ: أَنْتَ سَمِعْتَ هَذَا مِنْ حَفْصٍ؟ قُلْتُ: نَعَمْ. قَالَ: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْطَقَ بِهَذَا لِسَانَهُ، فَوَاللَّهِ إِنَّهُ لَشِيعِي، وَإِنْ شَرِيكَاً لَشِيعِي» (ذهبی، ۱۴۰۵: ۲۰۹/۸).

هر چند که تصریح به «شیعه بودن» حفص از زبان یک رجالی اهل سنت، می‌تواند بهترین دلیل بر شیعه بودن حفص باشد؛ چه اینکه گفته‌اند: «الفضل ما شهدت به الأعداء». ولی در نقد این قرینه، می‌توان به این نکته اشاره کرد که تعبیر «شیعی» نزد علمای اهل سنت، می‌تواند معنایی را جز آنچه که ما به دنبال اثبات آنیم، در برداشته باشد. پژوهش‌ها گواه آن است^۱ که «شیعه» در قرون نخستین اسلامی در لسان علمای اهل سنت، بر کسانی نیز اطلاق می‌شد که در عین سنی بودن و پذیرش مکتب خلافت، به تقدّم علی بن ابی‌طالب علیه السلام بر خلیفه سوم ایشان باور داشتند. از این روست که در متن بالا، شریک بن عبدالله، که مورد لعن امام صادق علیه السلام واقع شده^۲ نیز شیعه خوانده شده است. ادامه سخن ذهبی پس از یادکرد کلام عبدالله بن ادریس نیز گواه دیگری بر دلالت نداشتن آن بر امامی بودن حفص است.^۳

۱. جهت اطلاعات بیشتر، ر.ک: مقاله مفهوم‌شناسی شیعه در منابع اهل سنت؛ محمد غفوری، فصل‌نامه پژوهش‌نامه تاریخ اسلام، ش ۶ تابستان ۱۳۹۱. همچنین: مقاله شیعه و تشیع مفهوم‌شناسی ماهیت و خاستگاه؛ علی آقانوری، مجله شیعه‌شناسی، ش ۱۱، ۱۳۸۴.

۲. «... فقال علیه السلام: ما لشريك، شركة الله يوم القيامة بشراكين من نار» (کشی، ۱۴۰۴: ۱۶۲/۱۶۳ ش ۲۷۴).

۳. ذهبی اینگونه کلام را دنبال می‌کند: «قُلْتُ: هَذَا التَّشْيِيعُ الَّذِي لَا مَحْدُودَ فِيهِ إِلَّا مِنْ قَبِيلِ الْكَلَامِ فِيمَنْ حَارَبَ عَلِيًّا - رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ - مِنَ الصَّحَابَةِ...»

هفت. سکوت رجال برقی در عامی خواندن وی

هر چند در کتاب الرجال برقی، عنوان «حفص بن غیاث النخعی» را نمی‌یابیم ولی در طبقه اصحاب الصادق علیه السلام، به عنوان «حفص بن عمر النخعی» برمی‌خوریم که می‌تواند تصحیف یافته عنوان «حفص أبو عمر النخعی» باشد؛ چه اینکه کنیه حفص بن غیاث، «ابو عمر» است که در نسخه رجال برقی، به «ابن عمر» تصحیف یافته است.^۱ بر فرض پذیرش این گمانه و بر پایه سبک نگارشی کتاب رجال برقی در نپرداختن به فساد مذهب راویان شیعی از سویی و پرداختن به راویان عامی از دیگر سوی^۲، می‌توان شیعه‌بودن حفص بن غیاث را در نزد مؤلف، نزدیک‌تر به واقع دانست.

هشت. عمل شیخ طوسی به روایات منفرد حفص

شیخ طوسی در کتاب تهذیب الاحکام، در مواجهه با دو دسته مختلف‌الحديث، عمل نکردن به روایت منفرد یک راوی عامی را وجه جمع اعلام داشته، آن را در مقام تقیه دانسته است: «فَهَذَا الْخَبْرُ مَحْمُولٌ عَلَى التَّقِيَةِ لِأَنَّ رَاوِيَهُ وَهَبُ بْنُ وَهَبٍ وَهُوَ عَامِيٌّ مَثْرُوكُ الْعَمَلِ بِمَا يَخْتَصُّ بِرِوَايَتِهِ» (طوسی، ۱۴۰۷: ۱/۳۲/ح ۲۲).

می‌توان چنین برداشت کرد که در مواقع اختلاف احادیث، سنی‌بودن راوی، قرینه‌ای بر تقیه‌ای بودن روایت و در نتیجه کنار گذاشتن محتوای روایت از گردونه افتاء است. اما وقتی نوع

۱. گفتنی است که در نرم‌افزار درایة النور (محیط کتب ثمانیه، سربرگ راوی)، عنوان «حفص بن عمر النخعی»، تصحیف یافته «خضربن عمرو النخعی» از اصحاب الصادق علیه السلام اعلام شده است. هر چند این گمانه نیز تا حدودی پذیرفتنی است ولی فراوانی روایات حفص بن غیاث در مقابل اندک بودن روایات خضربن عمرو، همچنین شباهت بیشتر «ابو و ابن» نسبت به «حفص و خضر»، می‌تواند این برداشت را ترجیح دهد. قرائن دیگری، چون: توسعه طبقه خضربن عمرو (از اصحاب صادقین علیه السلام) و تفاوت اندک با طبقه حفص بن غیاث و نیز تفاوت یادکرد این راوی در رجال طوسی (خضربن عمر الکوفی) با آنکه تبعیت وی از رجال برقی مسلم انگاشته شده، نیز مؤید این برداشت است. گفتنی است که در منابع حدیثی شیعه، تنها با سه روایت از خضربن عمرو روبرویم: (برقی، ۱۳۷۱: ۱/۲۵؛ کلینی، ۱۴۰۷: ۲/۲۴۸ و ۱۰/۱۵؛ کشی، ۱۴۰۴: ۳۰۳/ش ۵۴۶).

۲. در این کتاب رجالی، هشت بار تصریح به عامی بودن راویان را مشاهده می‌کنیم. مؤلف در برخی موارد، به تعامل یک راوی با اهل سنت نیز اشاره داشته است: «محمدبن مسلم... و العامة تروی عنه و كان منا». بر پایه نشانه‌هایی چون: بسنده کردن به ۲۷ تن از اصحاب رسول الله ص که روایت‌گر فضائل اهل بیت علیهم السلام هستند در مقابل حجم فراوان صحابه آن حضرت، درج بخشی در پایان کتاب با عنوان «اسماء المنکرین علی ابی بکر» و نیز پرداختن تنها به عامی بودن راویان، می‌توان این کتاب را «رجال امامتی» به حساب آورد.

مواجهه شیخ طوسی با روایات حفص بن غیاث را در این کتاب بررسی می‌کنیم، تعامل متفاوتی را شاهدیم. شیخ طوسی از ۹ روایت اختلافی حفص بن غیاث که در کتاب استبصار ارائه می‌دهد، در برخی موارد به مفاد آن فتوا داده؛ هر چند که روایات مقابل، دارای اسناد عالی هستند^۱. در برخی موارد، روایت حفص را کنار گذاشته، عمل نمی‌کند ولی هیچگاه به عامی بودنش اشاره‌ای نکرده و آن را دلیلی برای کنار گذاشتن روایت، اعلام نداشته است.^۲ جالب آنکه در ششمین روایت حفص در کتاب استبصار (۱۳۹۰: ۳/۳) تنها به روایت حفص بن غیاث فتوا داده و آن را در مقابل روایت راوی جلیل‌القدری چون اسحاق بن عمار، کنار نگذارده است.

پرواضح است که این نشانه را نمی‌توان پذیرفت؛ چه اینکه می‌توان گفت کنار گذاشتن روایت «وهب بن وهب» که در ابتدای این دلیل گذشت، نه به خاطر عامی بودن وی، بلکه به خاطر شخصیت حدیثی ضعیف و غیرقابل اعتمادش بوده است. از این روست که همین عبارت، در کتاب دیگرش؛ استبصار، به گونه‌ای دیگر یاد شده است: «فَهَذَا الْخَبْرُ مَحْمُولٌ عَلَى التَّقِيَةِ لِأَنَّ رَاوِيَهُ وَهْبُ بْنُ وَهْبٍ وَهُوَ عَامِّيٌّ ضَعِيفٌ مَثْرُوكٌ الْحَدِيثِ فِيمَا يَخْتَصُّ بِهِ» (همان، ۴۸/۱).

نتیجه‌گیری

بر پایه توجه ویژه به دو مؤلفه راوی‌شناسی: «تحلیل واقع‌بینانه متون رجالی» و «تحلیل محتواسناسانه روایات»، می‌توان حفص به غیاث نخعی قاضی را که در شمار راویان پرروایت امام صادق علیه السلام جای گرفته، یک راوی شیعه دانست که به خاطر عواملی چون: فشارهای شدید مالی، به پذیرش قضاوت در حکومت عباسی گردن نهاد.

دستاوردهای میانی پژوهش را نیز می‌توان اینگونه برشمرد:

۱. دوره «اخذ» و فراگیری حدیث حفص از امام صادق و کاظم علیهما السلام، در دوران جوانی وی (از حدود ۲۵ سالگی) و دوره ادای و استادی‌اش نیز بیش از تصدی قضاوت وی در ۶۰ سالگی‌اش رخ داده است. بنابراین می‌توان ادعا کرد که قضاوت حفص، هیچ تأثیری در اخذ و ادای احادیث وی نداشته است.

۱. حدیث سوم و حدیث نهم حفص در کتاب استبصار بدین شکل است.

۲. حدیث پنجم، هفتم و هشتم اینگونه است.

۲. در منابع شیعی موجود، رجال کشی در قرن چهار و فهرست طوسی در قرن پنج هجری را می‌توان سرآغاز سنی دانستن حفص بن غیاث به حساب آورد. این دیدگاه، در قرن‌های بعد تا عصر حاضر نیز در منابع رجالی و فقهی وارد شده و گسترش یافته است.

۳. اولین نگره شیعه‌بودن حفص، از سوی وحید بهبهانی در اواخر قرن دوازدهم ارائه شد. این نگره در قرن بعد توسط سه رجالی شیعی: محدث نوری، ابوالمعالی کلباسی و سپس مامقانی پی گرفته شد.

۴. در میان نشانه‌های شیعه‌بودن حفص، شاید بتوان دیدگاه نجاشی را، که نه «سکوت»، بلکه «مخالفت آشکار» با دیدگاه کشی و طوسی است، مهم‌ترین قلمداد کرد.

نقل معارف خاص شیعی از سوی حفص بن غیاث، که بیشتر گرد محور امامت چرخ می‌خورد، دومین نشانه بر شیعه‌بودن حفص است. نشانه‌های دیگری چون: یادکردهای ویژه شیعیان، نگاه خاص حفص به امام، توجه به عملکرد شیخ طوسی در مواجهه با احادیث منفرد حفص، روایت‌گری وی از امام کاظم ع، نیز در حکم به تشیع حفص، مؤثر است.

فهرست منابع

- ابن بابویه، محمدبن علی (شیخ صدوق)، الأمالی، تهران: کتابچی، چاپ ششم، ۱۳۷۶ ش.
- ابن بابویه، محمدبن علی (صدوق)، علل الشرائع، قم: داوری، ۱۳۸۵ ق.
- ابن بابویه، محمدبن علی (صدوق)، عیون أخبار الرضا، تصحیح لاجوردی، تهران: جهان، ۱۳۷۸ ش.
- ابن بابویه، محمدبن علی (صدوق)، معانی الأخبار، تحقیق علی‌اکبر غفاری، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۳ ق.
- ابن بابویه، محمدبن علی (صدوق)، من لا یحضره الفقیه، تحقیق علی‌اکبر غفاری، قم: مؤسسه النشر الاسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۳ ق.
- ابن‌ادریس حلی، محمدبن منصور، السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی، قم: دفتر انتشارات اسلامی، چاپ دوم، ۱۴۱۰ ق.
- ابن‌داود حلی، حسن‌بن‌داود، الرجال، تحقیق آل بحر العلوم، نجف: مطبعة الحیدریة، ۱۳۹۲ ق.
- ابن‌سعد بغدادی، الطبقات الکبری، تحقیق عطا محمد عبدالقادر، بیروت: دارالکتب العلمیة، چاپ اول، ۱۴۱۰ ق.
- استرآبادی، محمدبن علی، منهج المقال فی تحقیق أحوال الرجال، قم: مؤسسه آل‌البیت، ۱۴۲۲ ق.
- امین‌عاملی، سیدمحسن، أعیان الشیعة، تحقیق حسن امین، بیروت: دارالتعارف للمطبوعات، بی‌جا، ۱۴۰۳ ق.
- برقی، احمدبن عبدالله، الرجال، تحقیق حیدر البغدادی، قم: مؤسسه الإمام الصادق، ۱۴۳۳ ق.
- برقی، احمدبن محمد، المحاسن، قم: دارالکتب الاسلامیة، چاپ دوم، ۱۳۷۱ ش.
- پایگاه اینترنتی مدرسه فقهت: eshia.ir.
- پورموسی، مجتبی و جمال‌الدین حیدری‌فطرت، «ترسیم طبقه‌روایی ابراهیم‌بن‌هاشم قمی و رفع چالش‌های پیش‌رو»، مجله حدیث حوزه، شماره ۱۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۸.
- تراجم و کتابشناسی، قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ویرایش سوم، ۱۳۹۵ ش.
- جامع فقه اهل‌البیت، قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ویرایش دوم، ۱۳۸۸ ش.
- جامع‌الاحادیث، قم: مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی، ویرایش ۳/۵، ۱۳۹۰ ش.
- جیوشی، محمد ابراهیم، «حفص‌بن‌غیاث ابوعمر القاضی الکوفی النخعی»، الازهر، سال ۴۷، ۱۳۹۵ ق.

حائرى، محمد بن اسماعيل، منتهى المقال فى أحوال الرجال، قم: مؤسسة آل البيت لاحياء التراث، ۱۴۱۶ق.

حر عاملى، محمد بن الحسن، الرجال، تحقيق على فاضلى، قم: دار الحديث، ۱۴۲۷ق.

حر عاملى، محمد بن الحسن، وسائل الشيعة، قم: مؤسسة آل البيت، ۱۴۰۹ق.

حلى، جعفر بن حسن، المعتبر فى شرح المختصر، تحقيق حيدرى، شمس الدين و مرتضى، قم: مؤسسة سيد الشهداء، چاپ اول، ۱۴۰۷ق.

حلى، حسن بن يوسف، خلاصة الأقوال فى معرفة الرجال، تحقيق جواد قيومى، قم: مؤسسة نشر الفقاهة، بی چا، ۱۴۱۷ق.

خطيب بغدادى، ابوبكر، تاريخ بغداد، تحقيق معروف بشار عواد، بيروت: دار الغرب الاسلامى، چاپ اول، ۱۴۲۲ق.

خويى، سيد ابوالقاسم، معجم رجال الحديث و تفصيل طبقات الرواة، قم: مؤسسة الخويى الاسلامية، چاپ پنجم، ۱۴۱۳ق.

دراية النور، قم: مركز تحقيقات كامپيوترى علوم اسلامى، وپرايش ۱/۲، ۱۳۸۵ش.

ذهبى، شمس الدين محمد بن احمد، سير أعلام النبلاء، تحقيق مجموعة من المحققين، بيروت: مؤسسة الرسالة، چاپ سوم، ۱۴۰۵ق.

رجال شيعه، قم: مركز تحقيقات كامپيوترى علوم اسلامى، ۱۳۹۵ش.

شوشترى، محمد تقى، قاموس الرجال، قم: مؤسسة النشر الاسلامى، چاپ دوم، ۱۴۱۰ق.

شهيد اول، محمد بن مكى عاملى، البيان، تحقيق محمد حسون، قم: بی نام، چاپ اول، ۱۴۱۲ق.

شهيد اول، محمد بن مكى عاملى، ذكرى الشيعة فى أحكام الشريعة، قم: مؤسسة آل البيت، چاپ اول، ۱۴۱۹ق.

شهيد ثانى، زين الدين بن على، رسائل الشهيد الثانى (حاشيه بر خلاصة الأقوال)، برگرفته از نرم افزار جامع فقه اهل بيت، نسخه ۲.

شهيد ثانى، زين الدين بن على، مسالك الأفهام إلى شرح شرائع الإسلام، قم: مؤسسة المعارف الاسلامية، چاپ اول، ۱۴۱۳ق.

شيخ بهايى، بهاء الدين محمد بن حسين، مشرق الشمسين و اكسير السعادتين، با تعليقات خواجهي، مشهد: مجمع البحوث الاسلامية، ۱۴۱۴ق.

- صفر، محمدبن‌الحسن، بصائر الدرجات، تهران: مؤسسه‌العلمی، بی‌جا، ۱۳۶۲ش.
- طوسی، محمدبن‌الحسن (شیخ طوسی)، الأمالی، قم: دارالثقافة، چاپ اول، ۱۴۱۴ق.
- طوسی، محمدبن‌الحسن، الاستبصار فیما اختلف من الأخبار، تصحیح خراسان، تهران: دارالکتب الاسلامیه، بی‌جا، ۱۳۹۰ق.
- طوسی، محمدبن‌الحسن، الرجال، تحقیق قیومی، قم: مؤسسه‌النشر الاسلامی، چاپ سوم، ۱۳۷۳ش.
- طوسی، محمدبن‌الحسن، العدة فی اصول الفقه، تحقیق محمدرضا انصاری، قم: انتشارات ستاره، ۱۴۱۷ق.
- طوسی، محمدبن‌الحسن، الفهرست، قم: جامعه مدرسین، ۱۴۱۷ق.
- طوسی، محمدبن‌الحسن، تهذیب الأحکام، تحقیق حسن الموسوی الخراسان، تهران: دارالکتب الاسلامیه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.
- علامه حلی، حسن‌بن‌یوسف‌بن‌مطهر، منتهی‌المطلب فی تحقیق المذهب، تصحیح جامعه پژوهش‌های اسلامی، مشهد: چاپ اول، ۱۴۱۲ق.
- عیاشی، محمدبن‌مسعود، تفسیر العیاشی، تحقیق سیدهاشم رسولی محلاتی، تهران: المطبعة العلمیه، چاپ اول، ۱۳۸۰ق.
- غضائری، احمدبن‌الحسین، الرجال، تحقیق سیدمحمدرضا حسینی جلالی، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۲ق.
- قمی، علی‌بن‌ابراهیم، تفسیر القمی، تصحیح موسوی جزائری، قم: دارالکتاب، چاپ سوم، ۱۴۰۴ق.
- کرکی، علی‌بن‌حسین (محقق ثانی)، جامع المقاصد فی شرح القواعد، قم: مؤسسه‌آل‌البيت، چاپ دوم، ۱۴۱۴ق.
- کشّی، محمدبن‌عمر، رجال کشّی (اختیار معرفة الرجال)، تصحیح میرداماد استرآبادی، تحقیق سیدمهدی رجایی، قم: مؤسسه‌آل‌البيت لاحیاء التراث، ۱۴۰۴ق.
- کلیاسی، ابوالعالی، الرسائل الرجالیة، تحقیق محمدحسین درایتی، قم: دارالحدیث، ۱۴۲۲ق.
- کلینی، محمدبن‌یعقوب، الکافی، تحقیق مؤسسه‌دارالحدیث، قم: مؤسسه‌علمی فرهنگی دارالحدیث، ۱۴۲۹ق.

- كلينى، محمد بن يعقوب، الكافى، تصحيح على اكبر غفارى، تهران: دارالكتب الاسلاميه، چاپ چهارم، ۱۴۰۷ق.
- مامقانى، عبدالله، تنقيح المقال فى علم الرجال، تحقيق محيى الدين المامقانى، قم: مؤسسه آل البيت، ۱۴۲۴ق.
- مزى، يوسف الكلبى، تهذيب الكمال فى أسماء الرجال، تحقيق معروف بشار عواد، بيروت: مؤسسه الرسالة، چاپ اول، ۱۴۰۰ق.
- مفيد، محمد بن محمد (شيخ مفيد)، الأمالى، تحقيق حسين استادولى و على اكبر غفارى، قم: كنگره شيخ مفيد، بی چا، ۱۴۱۳ق.
- موسوى پور، سيد احمد، بازخوانى تضعيفات على بن حسان هاشمى بر پایه بازيابى كتاب تفسير باطن وى، پايان نامه سطح ۳ حوزه علميه قم، ۱۴۰۲ش.
- نجاشى، احمد بن على، رجال النجاشى، تحقيق سيد موسى شيبيرى زنجانى، قم: مؤسسه النشر الاسلامى، چاپ ششم، ۱۳۶۵ش.
- نجفى، بشير حسين، بحوث فقهيه معاصره، مقرر: ضياء زين الدين، نجف اشرف: دفتر حضرت آية الله نجفى، چاپ اول، ۱۴۲۷ق.
- نور السيره، قم: مركز تحقيقات كامپوترى علوم اسلامى، ويرايش دوم.
- نورى، ميرزا حسين، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل (الخاتمة)، بيروت: مؤسسه آل البيت، ۱۴۲۹ق.

Bibliography

The Noble Qur'ān

Primary Sources

al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. al-Istibṣār fī-mā Ikhtulifa min al-Akḥbār. Ed. Ḥasan al-Mūsawī al-Khurasān. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya, n.d., 1390 AH.

Amīn al-Āmilī, Sayyid Muḥsin. A'yān al-Shī'a. Ed. Ḥasan Amīn. Beirut: Dār al-Ta'āruf li-l-Maṭbū'āt, n.d., 1403 AH.

al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan (Shaykh al-Ṭā'ifa). al-Amālī. Qom: Dār al-Thaqāfa, 1st ed., 1414 AH.

Ibn Bābawayh (al-Ṣadūq), Muḥammad b. 'Alī. al-Amālī. Tehran: Kitābchī, 6th ed., 1376 Sh.

al-Mufīd, Muḥammad b. Muḥammad. al-Amālī. Ed. Ḥusayn Ustādūlī & 'Alī Akbar Ghaffārī. Qom: Congress of Shaykh al-Mufīd, 1413 AH.

al-Najafī, Bashīr Ḥusayn. Buḥūth Fiqhiyya Mu'āṣira. Recorded by Diyā' Zayn al-Dīn. Najaf al-Ashraf: Office of Āyat Allāh al-Najafī, 1st ed., 1427 AH.

al-Ṣaffār, Muḥammad b. al-Ḥasan. Baṣā'ir al-Darajāt. Tehran: Mu'assasat al-A'lamī, n.d., 1362 Sh.

al-Āmilī (al-Shahīd al-Awwal), Muḥammad b. Makkī. al-Bayān. Ed. Muḥammad Ḥassūn. Qom, 1st ed., 1412 AH.

al-Khaṭīb al-Baghdādī, Abū Bakr. Tārīkh Baghdād. Ed. Bashshār 'Awwād Ma'rūf. Beirut: Dār al-Gharb al-Islāmī, 1st ed., 1422 AH.

al-'Ayyāshī, Muḥammad b. Mas'ūd. Tafsīr al-'Ayyāshī. Ed. Sayyid Hāshim Rasūlī Maḥallātī. Tehran: al-Maṭba'a al-'Ilmiyya, 1st ed., 1380 AH.

al-Qummī, 'Alī b. Ibrāhīm. Tafsīr al-Qummī. Ed. Mūsawī al-Jazā'irī. Qom: Dār al-Kitāb, 3rd ed., 1404 AH.

al-Māmaqānī, 'Abd Allāh. Tanqīḥ al-Maqāl fī 'Ilm al-Rijāl. Ed. Muḥyī al-Dīn al-Māmaqānī. Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt, 1424 AH.

al-Mizzī, Yūsuf b. al-Zakī. Tahdhīb al-Kamāl fī Asmā' al-Rijāl. Ed. Bashshār 'Awwād Ma'rūf. Beirut: Mu'assasat al-Risāla, 1st ed., 1400 AH.

- al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. Tahdhīb al-Aḥkām. Ed. Ḥasan al-Mūsawī al-Khurasān. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya, 4th ed., 1407 AH.
- al-Karakī (al-Muḥaqqiq al-Thānī), ‘Alī b. al-Ḥusayn. Jāmi‘ al-Maqāṣid fī Sharḥ al-Qawā‘id. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt (‘a), 2nd ed., 1414 AH.
- al-Ḥillī (al-‘Allāma al-Ḥillī), Ḥasan b. Yūsuf. Khulāṣat al-Aqwāl fī Ma‘rifat al-Rijāl. Ed. Jawād Qayyūmī. Qom: Mu‘assasat Nashr al-Fiqāha, 1417 AH.
- al-‘Āmilī (al-Shahīd al-Awwal), Muḥammad b. Makkī. Dhikrā al-Shī‘a fī Aḥkām al-Sharī‘a. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt (‘a), 1st ed., 1419 AH.
- Ibn Dāwūd al-Ḥillī, Ḥasan b. Dāwūd. al-Rijāl. Ed. Āl Baḥr al-‘Ulūm. Najaf: al-Maṭba‘a al-Ḥaydarīyya, 1392 AH.
- al-Barqī, Aḥmad b. ‘Abd Allāh. al-Rijāl. Ed. Ḥaydar al-Baghdādī. Qom: Mu‘assasat al-Imām al-Ṣādiq (‘a), 1433 AH.
- al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. al-Rijāl. Ed. Qayyūmī. Qom: Mu‘assasat al-Nashr al-Islāmī, 3rd ed., 1373 Sh.
- al-Kashshī, Muḥammad b. ‘Umar. Ikhtiyār Ma‘rifat al-Rijāl (Rijāl al-Kashshī). Ed. Mīrdāmād Astarābādī; critical edition by Sayyid Maḥdī Rajā‘ī. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt li-Iḥyā’ al-Turāth, 1404 AH.
- al-Najāshī, Aḥmad b. ‘Alī. Rijāl al-Najāshī. Ed. Sayyid Mūsā Shubayrī Zanjānī. Qom: Mu‘assasat al-Nashr al-Islāmī, 6th ed., 1365 Sh.
- al-Ghaḍā‘irī, Aḥmad b. al-Ḥusayn b. ‘Ubayd Allāh. al-Rijāl. Ed. Sayyid Muḥammad Riḍā Ḥusaynī Jalālī. Qom: Dār al-Ḥadīth, 1422 AH.
- al-Ḥurr al-‘Āmilī, Muḥammad b. al-Ḥasan. al-Rijāl. Ed. ‘Alī Fāḍilī. Qom: Dār al-Ḥadīth, 1427 AH.
- al-Kalbasī, Abū al-Ma‘ālī. al-Rasā‘il al-Rijāliyya. Ed. Muḥammad Ḥusayn Dirāyatī. Qom: Dār al-Ḥadīth, 1422 AH.
- al-Shahīd al-Thānī (Zayn al-Dīn al-‘Āmilī). Rasā‘il (including marginal glosses on Khulāṣat al-Aqwāl), extracted from Jāmi‘ Fiqh Ahl al-Bayt software.
- Ibn Idrīs al-Ḥillī, Muḥammad b. Maṣṣūr. al-Sarā‘ir al-Ḥawī li-Taḥrīr al-Fatāwā. Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmiyya, 2nd ed., 1410 AH.

- al-Dhahabī, Shams al-Dīn Muḥammad b. Aḥmad. Siyar A' lām al-Nubalā'. Ed. collective editors. Beirut: Mu'assasat al-Risāla, 3rd ed., 1405 AH.
- Ibn Sa'd al-Baghdādī. al-Ṭabaqāt al-Kubrā. Ed. 'Aṭā Muḥammad 'Abd al-Qādir. Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, 1st ed., 1410 AH.
- al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. al-'Udda fī Uṣūl al-Fiqh. Ed. Muḥammad Riḍā Anṣārī. Qom: Intishārāt Sitāra, 1417 AH.
- Ibn Bābawayh (al-Ṣadūq), Muḥammad b. 'Alī. 'Ilal al-Sharā'ī'. Qom: Dāwarī, 1385 AH.
- Ibn Bābawayh (al-Ṣadūq), Muḥammad b. 'Alī. 'Uyūn Akhbār al-Riḍā ('a). Ed. Lājwardī. Tehran: Jahān Press, 1378 AH.
- al-Ṭūsī, Muḥammad b. al-Ḥasan. al-Fihrist. Qom: Jāmi'at al-Mudarrisīn, 1417 AH.
- al-Shūsharī, Muḥammad Taqī. Qāmūs al-Rijāl. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī, 2nd ed., 1410 AH.
- al-Kulaynī, Muḥammad b. Ya'qūb. al-Kāfī. Ed. 'Alī Akbar Ghaffārī. Tehran: Dār al-Kutub al-Islāmiyya, 4th ed., 1407 AH.
- al-Kulaynī, Muḥammad b. Ya'qūb. al-Kāfī. Ed. Dār al-Ḥadīth Institute. Qom: Mu'assasa 'Ilmiyya-Thaqāfiyya Dār al-Ḥadīth, 1429 AH.
- Ibn Bābawayh (al-Ṣadūq), Muḥammad b. 'Alī. Man Lā Yaḥḍuruḥu al-Faqīh. Ed. 'Alī Akbar Ghaffārī. Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī, 2nd ed., 1413 AH.
- al-Barqī, Aḥmad b. Muḥammad. al-Maḥāsin. Qom: Dār al-Kutub al-Islāmiyya, 2nd ed., 1371 AH.
- al-Shahīd al-Thānī, Zayn al-Dīn b. 'Alī. Masālik al-Afhām ilā Sharḥ Sharā'ī' al-Islām. Qom: Mu'assasat al-Ma'ārif al-Islāmiyya, 1st ed., 1413 AH.
- al-Nūrī, Mīrzā Ḥusayn. Mustadrak al-Wasā'il wa Mustanbaṭ al-Masā'il (Conclusion section). Beirut: Mu'assasat Āl al-Bayt ('a), 1429 AH.
- al-Bahā'ī, Bahā' al-Dīn Muḥammad b. Ḥusayn. Mashriq al-Shamsayn wa Iksīr al-Sa'ādatayn, with glosses by al-Khwājū'ī. Mashhad: Majma' al-Buḥūth al-Islāmiyya, 1414 AH.

Ibn Bābawayh (al-Ṣadūq), Muḥammad b. ‘Alī. Ma‘ānī al-Akḥbār. Ed. ‘Alī Akbar Ghaffārī. Qom: Daftar al-Intishārāt al-Islāmī (affiliated with Jāmi‘at al-Mudarrisīn), 1st ed., 1403 AH.

al-Ḥillī, Ja‘far b. al-Ḥasan. al-Mu‘tabar fī Sharḥ al-Mukhtaṣar. Ed. Ḥaydarī, Shams al-Dīn & Murtaḍawī. Qom: Mu‘assasat Sayyid al-Shuhadā’ (‘a), 1st ed., 1407 AH.

al-Khū‘ī, Sayyid Abū al-Qāsim. Mu‘jam Rijāl al-Ḥadīth wa Tafṣīl Ṭabaqāt al-Ruwāt. Mu‘assasat al-Khū‘ī al-Islāmiyya, 5th ed., 1413 AH.

al-Ḥillī (al-‘Allāma), Ḥasan b. Yūsuf b. Muṭaḥhar. Muntahā al-Maṭlab fī Taḥqīq al-Madhhab. Ed. Islamic Research Institute. Mashhad, 1st ed., 1412 AH.

al-Ḥā’irī, Muḥammad b. Ismā‘īl. Muntahā al-Maqāl fī Aḥwāl al-Rijāl. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt li-Iḥyā’ al-Turāth, 1416 AH.

al-Astarābādī, Muḥammad b. ‘Alī. Manhaj al-Maqāl fī Taḥqīq Aḥwāl al-Rijāl. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt (‘a), 1422 AH.

al-Ḥurr al-‘Āmilī, Muḥammad b. al-Ḥasan. Wasā’il al-Shī‘a. Qom: Mu‘assasat Āl al-Bayt (‘a), 1409 AH.

Articles and Theses

Pourmūsā, Mujtabā & Ḥaydarī-Fiṭrat, Jamāl al-Dīn. “Mapping the Narratorial Stratum of Ibrāhīm b. Hāshim al-Qummī and Addressing Its Challenges.” Ḥadīth Ḥawza Journal, no. 17 (Autumn–Winter 1398 Sh).

al-Jiyūshī, Muḥammad Ibrāhīm. “Ḥafṣ b. Ghiyāth Abū ‘Umar al-Qāḍī al-Kūfī al-Nakha‘ī.” al-Azhar Journal, vol. 47, 1395 AH.

Mūsawīpūr, Sayyid Aḥmad. Reassessing the Weakening Judgments of ‘Alī b. Ḥassān al-Hāshimī Based on the Recovery of His Esoteric Tafsīr. Level 3 Seminary Thesis, Qom, 1402 Sh.

Software and Online Databases

Tarājīm wa Kitābshināsī. Qom: Markaz Taḥqīqāt Kāmbyūtārī ‘Ulūm Islāmī, v.3, 1395 Sh.

Jāmi‘ Fiqh Ahl al-Bayt (‘a). Qom: Markaz Taḥqīqāt Kāmbyūtārī ‘Ulūm Islāmī, v.2, 1388 Sh.

Jāmi' al-Aḥādīth. Qom: Markaz Taḥqīqāt Kāmbiyūtārī 'Ulūm Islāmī, v.3.5, 1390 Sh.

Dirāyat al-Nūr. Qom: Markaz Taḥqīqāt Kāmbiyūtārī 'Ulūm Islāmī, v.1.2, 1385 Sh.

Rijāl Shī'a. Qom: Markaz Taḥqīqāt Kāmbiyūtārī 'Ulūm Islāmī, 1395 Sh.

Nūr al-Sīra. Qom: Markaz Taḥqīqāt Kāmbiyūtārī 'Ulūm Islāmī, v.2.

Madrassa-ye Fiqāhat Website (eshia.ir).